

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI

Qo‘lyozma huquqida

UDK:

Xolmatov Shahriyor Zohidjon o‘g‘lining

**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SO‘Z URG‘USINING O‘ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI
(PECULIARITIES OF WORD STRESS IN ENGLISH AND UZBEK
LANGUAGES)**

5A 120102 - lingvistika (ingliz tili)

Magistrlik
akademik darajasini olish uchun yozilgan
dissertatsiyasi

Ilmiy rahbar: FarDU dotsenti. f.f.n. D.G‘aniyeva

Farg‘ona – 2017

Ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usining o'ziga xos xususiyatlari

Mundarija

Kirish.....	3
1-bob. So'z urg'usi va uning fonetik va fonologik jihatlari	
1.1.Ingliz va o'zbek tillari so'z urg'usiga berilgan nazariy ta'rif va qarashlar.....	9
1.2.Urg'uning fonetik tabiatiga ko'ra turlari.....	16
2-bob. So'z urg'usining darajalari, uning pozitsion va funksional klassifikatsiyasi	
2.1. So'z urg'usining darajalari.....	23
2.2. So'z urg'usining o'rni, unga ta'sir qiluvchi omillar va aksentuatsion tendensiyalar.....	35
2.3. So'z urg'usining vazifalari. So'z urg'usi stilistik vosita sifatida.....	52
3-bob. So'z urg'usiga doir lingvodidaktik masalalar	
3.1. Ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalarida so'z urg'usi ko'nikmalarini shakllantirishning afzalliklari.....	62
3.2. Ingliz tili so'z urg'usini o'qitishning samarali metodlari.....	71
Xulosa	77
Foydalanilgan adabiyotlar.....	80
Ilova.....	85

Kirish

Mavzuning asoslanishi va uning dolzarbligi. Respublikamiz mustaqillikka erishgandan soʻng mamlakatimiz xayotining har bir iqtisodiy-siyosiy va ijtimoiy jabhalarida muhim oʻzgarishlar amalga oshirildi. Shu oʻrinda taʼlim sohasi ham bundan mustasno emas, albatta. Xususan, 1997-yil 27-avgustda tasdiqlangan „Oʻzbekiston Respublikasi kadrlarlar tayyorlash milliy dasturi“ va shu dastur asosida oʻtkazilgan maʼorif tizimidagi islohotlarning barchasi fikrimizning yaqqol dalilidir. Oʻzbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov aytganlaridek “ Biz taʼlim-tarbiya sohasidagi keng koʻlamli islohotlarimizni, albatta, oxiriga yetkazishimiz, bunday taʼlim dargohlarini nafaqat qurish, taʼmirlash va jihozlash, balki farzandlarimizni zamon talablari asosida kamol toptirish uchun eng yuksak malakali oʻqituvchi va domlarni jalb etish, ularning bilim va tajribasini muntazam oshirib borishga eng muhim, maʼsulyatli vazifa deb qarashimiz zarur.”¹Amalga oshiralayotgan va kelajakda bajarilishi rejalashtirilayotgan barcha islohotlar oʻsib kelayotgan yosh avlodning porloq kelajagi, ularning orzu–umidlarini roʻyobga chiqarish masalasi asosida shakllantirildi.

Ayni davrda globallashuv axborot asrida yashar ekanmiz, har bir fuqaroning ayniqsa yoshlarning ilm-fanni chuqur oʻzlashtirib dunyodagi barcha fan yutuqlaridan boxabar boʻlib borishini zamonamizning oʻzi taqozo etmoqda. “

¹Islom Karimov. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. —Т.: Ўзбекистон, 2015.–В. 244.

²Islom Karimov. Юксак маънавият – энгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008.–В. 44.

Chindan ham agarki hozirgi vaqtda dunyoviy ilm va fan texnologiyalarni chuqur o'zlashtirmasak, faqat tariximiz, olis ajdodlarimizning kashfiyotlari bilan maqtanib, ularga mahliyo bo'lib yashaydigan bo'lsak, ana shu noyob merosni asrab-avaylab, yanada boyitib, unga o'z xissamizni qo'shmasak, zamon bilan hamqadam bo'lib yurmasak, bizning jahon maydonida munosib o'rin egallashimiz qiyin bo'ladi.''²

Yuqoridagi fikrlarni inkor etmagan holda 2017-yil 14 yanvarda o'tkazilgan yig'ilishda prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'limga har doimdagidanda ko'proq e'tibor qaratish haqida quyidagilarni ta'kidlab o'tdilar "Bir muammoni hal etish ham o'ta muhim hisoblanadi: pedagoglar va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur.''"² Keltirilgan fikrlarning amaliy isboti sifatida joriy yilning 17-fevral sanasida ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab quvvatlash, fan fidoiylarini har tomonlama rag'batlantirish va ularga kerakli sharoitni yaratib berish maqsadida prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori qabul qilindi. Demak, yurtimizda ilm-fan taraqqiyoti porloqdir. Shunga qaramay, oldimizga qo'yilgan maqsadlar, ta'lim sohasida hal etilishi lozim bo'lgan masalalar hali talaygina.

Tez sur'atlarda rivojlanib borayotgan kompyuter va integratsiyalashuv asrida har bir shaxsning chet tillarini bilishi hayotiy zaruriyatga aylandi. Buni inobatga olgan holda, xorijiy tillarni o'qitish doirasida yurtimiz bo'ylab keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti Islom Karimovning 2012-yil 10-dekabrda „Chet tillarini o'qitish tizimini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida“ gi 1875-sonli qarori ham fikrimizning

²Шавкат Мирзиёев. Танкидий Таҳлил, Қатъий Тартиб - Интизом Ва Шахсий Жавобгарлик — Ҳар Бир Раҳбар Фаолиятининг Қундалиқ Қоидаси Бўлиши керак. Т.: Ўзбекистон, 2017. –В. 45.

yaqqol dalilidir. Ushbu qarorga muvofiq chet tillarini o‘qitish endilikda 1-sinfdan boshlab yo‘lga qo‘yilishi belgilandi.

Ingliz tili ayni davrdagi xalqaro muloqot vositasi sifatida butun dunyoda yetakchi o‘rinni egallovchi til hisoblanadi. D. Kristalning ta’kidlashicha, hozir dunyoda 326 million ingliz tilidan ona tili sifatida foydalanayotgan so‘zlashuvchilar, 430 million bu tilni ikkinchi til sifatida qo‘llovchilar mavjud bo‘lib, ingliz tilini o‘rganuvchilarning aniq miqdori mavjud emas. Shunga qaramay Britaniya Kengashining xabar berishicha ularning soni bir milliardga yaqin. Shunday ekan, dunyo aholisining har to‘rttadan bittasi ingliz tilida o‘z darajasida muloqotga kirisha olish qobiliyatiga egadir.³

Xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o‘qitishga katta e’tibor qaratilyotgan bugungi kunda o‘qituvchilar va til o‘rganuvchilar oldida fonetik va fonologik inferentiv xatoliklarni, ya’ni chet tilini o‘qitishdava o‘rganishda ona tilining talaffuzdagi ta’sirini bartaraf etish masalasi hamisha dolzarb bo‘lib qolmoqda.⁴Tillarda so‘zlarning fonetik qobig‘i markazi vazifasini bajaruvchi hodisa bu so‘z urg‘usi hisoblanadi. Barcha tillarda ham urg‘u normalari aynan bir xil xarakterga ega bo‘lmagani sababli ularning alohida xususiyatlarini aniqlash muhimdir. Negaki, til o‘rganuvchilar mahalliy tilda mavjudurg‘u hodisasining o‘rganilyotgan til urg‘usi bilan o‘xshash va farqli tomonlarini bilishlari zarur. Ingliz va o‘zbek tillarining so‘z urg‘usi belgilarini alohida jihatlarini o‘rganish ehtiyoji mazkur tadqiqot mavzusining dolzarb ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning obykti sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z urg‘usining o‘xshash va ajralib turuvchi belgilarini tavsiflashga yordam beradigan bir nechta morfema va leksemalar tanlab olingan.

³CRYSTAL D. English as a Global Language. —Cambridge: Cambridge University Press, 2003. —B. 3.

⁴Mamajonova N. Fonetik inferentiv xatoliklar: sabablari va ularni bartaraf etish yo‘llari // Til va adabiyot ta’limi. 2016. № 7. —B.44.

Tadqiqot predmetini ingliz va o'zbek tillaridagi so'z urg'usini o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun qo'llanilgan so'zlar va qo'shimchalarning alohida jihatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning maqsadi. So'z urg'usining ingliz va o'zbek tillaridagi mazmun mohiyatini yoritish, urg'uning har ikkala tilda tutgan o'rnini va vazifalarini tahlil qilish, shuningdek ingliz tili so'z urg'usi kompetensiyasini o'zbek talabalarida shakllantirishning ustivor tomonlarini aniqlash va so'z urg'usini o'qitish bo'yicha ba'zi metodik tavsiyalarni berish dissertatsiyani yozishda oldinga qo'yilgan asosiy maqsad hisoblanadi.

Tadqiqotning vazifalari. Ushbu dissertatsiyada ko'zda tutilgan asosiy maqsadga quyidagi vazifalarni bajarish orqali erishildi:

- so'z urg'usining fonetik va fonologik jihatlari ingliz va o'zbek tillari doirasida tahlil qilish, turli ta'riflar va tavsiflarni taqqoslash;
- so'z urg'usining fonetik tabiati ko'ra tasniflash va aniqlangan kategoriyalarning alohida xususiyatlari tahlil qilish;
- urg'uda darajalanish jarayoniga aniqlik kiritish;
- ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usining pozitsion xarakteristikasi bilan tanishish va unga ta'sir o'tkazuvchi faktorlarni yoritish;
- ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usining funksional tasnifini o'rganish;
- ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usining stilistik vosita sifatida sifatida qo'llanishini aniqlash va real misollar orqali isbotlash;
- ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalarida so'z urg'usi kompetensiyasini hosil qilishning foydali jihatlari tahlil qilish;
- ingliz tili so'z urg'usini o'qitishning samarali usullari yuzasidan tavsiyalar yaratish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- so'z urg'usining hosil bo'lishida zarb, davomiylik, tovushning yuqori toni asosiy omillar ekanligi dalillangan;
- ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usi o'rniga ta'sir qiluvchi olinma so'zlar va qo'shimchalar tavsiflangan;

- soʻz urgʻusining tildagi va til oʻrganishdagi ahamiyati tasdiqlangan;
- ingliz tili soʻz urgʻusini oʻqitish boʻyicha bir necha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan;
- ingliz tilida mavjud soʻz urgʻusi aksentual qolipi oʻzbek tiliga ham tadbiq qilingan.
- oʻzbek talabalarida (Fargʻona davlat universiteti talabalari) ingliz tili soʻz urgʻusini bilish darajasini aniqlash yuzasidan soʻrovnomma oʻtkazilgan.

Tadqiqot mavzusi boʻyicha adabiyotlar sharhi. Soʻz urgʻusiga boʻlgan qiziqish va samarali tadqiqotlar asosan XX asrning boshlariga borib taqaladi. Dastlab, 1920-yillarda oʻtkazilgan tajribalarda ingliz tili soʻz urgʻusining darajalariga aniqlik kiritila boshlandi.⁵ Bundan tashqari, olib borilgan tadqiqotlardasoʻz urgʻusining soʻzdagi pozitsiyasi⁶, ahamiyati⁷, soʻzga boʻlgan semantik taʼsiri, soʻz urgʻusining stilistik xarakterining turli jihatlari oʻrganilgan.

Ingliz va rus tilshunoslari tomonidan soʻz urgʻusining fonetik va fonologik xususiyatlari, urgʻuning amaliy tasnifi yoritilgan tadqiqot ishlari bir qanchani tashkil etadi. Chunonchi, G.P. Torsuyev rus va ingliz tillarini qisman taqqoslashdan tashqari u ingliz tili soʻz urgʻusining fonetik tabiati va aksentual qolipi masalalari boʻyicha qilgan ishlari muhim ahamiyatga egadir.⁸ A. Gimson, D.B. Fray, P.Rovch, Vrabel va boshqa bir qator olimlar esa soʻz urgʻusining oʻziga xos xususiyatlari uni oʻrganish, tahlil va tasnif qilish muammolarining yechimlariga aniqlik kiritdilar.⁹

⁵Sweet H. A primer of phonetics. —Oxford.: 1929.

⁶Roach P. English phonetics and phonology. A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991.

⁷Halle M, Keyser J. English stress. Its form, its Growth and its Role in Verse. —NewYork.: 1970.

⁸Торсуев Г.Вопросы акцентологии современного английского языка. —Москва.: 1960

⁹ Gimson A. An introduction to the Pronunciation of English. —London.: 1962; Fry D. 1958. Language and speech Vol. 1: Experiments in the Perception of Stress; Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009

O‘zbek tilshunosligida ham urg‘u va uning ahamiyati, urg‘uning farqlash funksiyasi, uning stilistik vosita sifatida keng qo‘llanishini isbotlovchi qator tadqiqot ishlari olib borildi.¹⁰

Dastlabki, ingliz va o‘zbek tillari so‘z urg‘usi qiyoslanishi masalalariga bag‘ishlangan adabiyot A. Abduazizov tomonidan yaratilgan manbalarda ko‘zga tashlanadi.¹¹ Bundan tashqari, so‘z urg‘usining umumiy va xususiy tavsifi tasnifi bo‘yicha „Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili“, „Tilshunoslikka kirish“ rukni ostidagi qo‘llanma va darsliklarda ma’lumotlar keltirilgan. Masalan, S. Jalilov urg‘uni til fonetik-fonologik tizimining muhim supersegment birligi sifatida qo‘llash masalalarini,¹² Z. Xolmanova so‘z urg‘usiga ta’sir qiluvchi omillarni yoritib berilgan.¹³ Ingliz va o‘zbek tillarining so‘z urg‘usi qiyoslanishi kurs ishi sifatida tahlil qilingan.

Tadqiqotning metodologik asoslari. O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I. Karimovning „Chet tillarini o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi qarori, O‘zbekiston Respublikasining joriy prezidenti SH. Mirziyoyevning „Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi qarori ushbu ilmiy tadqiqot ishini amalga oshirishda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqotda qo‘llangan metodikaning umumiy tavsifi. Dissertatsiya mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, eksperimental, modellashtirish, stilistik tahlil, morfemik tahlil, etimologik tahlil, orfoepik tahlil, statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot materiallari tillarni qiyosiy aspektida fonetik-fonologik tahlil qilishda nazariy manba vazifasini o‘tashi mumkin.

¹⁰ Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. —Ташкент. 1960.

¹¹ Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.

¹² Jalilov S. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (fonetikavafonologiya). —Nukus.: 2011

¹³ Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. —Toshkent.: 2007.

Dissertatsiyada keltirilgan tadqiqot natijalaridan stilistika, leksikologiya, fonetika va fonologiya fanlarini o‘qitishda, shuningdek, o‘zbek talabalariga ingliz tili so‘z urg‘usining alohida belgilarini o‘rgatishda foydalanish mumkin.

Ish tuzilmasining tavsifi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhatidan iborat bo‘lib, ... sahifani tashkil etadi.

1-bob. So‘z urg‘usi va uning fonetik va fonologik jihatlari

1.1. Ingliz va o‘zbek tillari so‘z urg‘usiga berilgan nazariy ta’rif va qarashlar.

Bo‘g‘in va urg‘u birgalikda so‘zlarni tashkil etuvchi struktural tizim hisoblanadi. Urg‘u so‘zning fonetik qobig‘ini bir butun (kompleks holatda) ushlab turuvchi markaz, nutq oqimida esa so‘zni boshqa so‘zdan ajratib olishga yordam beruvchi vositadir. Yozma nutqdan farqli ravishda og‘zaki nutq oqimi o‘ziga xos bo‘linuvchanlik xususiyatiga ega bo‘lgan tovushlar ketma-ketligidan iborat bo‘lib, bunday bo‘linish xususiyatiga ega bo‘lgan tovushlar qatori segment birliklar qatori deyiladi.¹⁴ Lekin og‘zaki nutqimiz faqatgina segment birliklardan tashkil topmaydi. Bulardan tashqari ketma-ket joylashgan va bo‘linuvchanlik xususiyatiga ega bo‘lgan tovushlar qatori ustiga qo‘yilgan supersegment birliklarga ham ega bo‘ladi va bu birliklar nutqimiz ta’sirchanligini ta’minlaydi. Supersegment birliklarga urg‘u, to‘xtam va boshqa nutqqa emotsional bo‘yog‘i (darak, so‘roq, buyruq, his-hayajon va boshqalar) kiradi. Keltirilgan birliklarning barchasi

¹⁴Sharipov O‘, Yo‘ldoshev I. Tilshunoslik asoslari. —Toshkent.: 2006. —B. 27.

birgalikda nutq ohangini tashkil etadi. Og'zaki nutq segment va supersegment birliklarning o'zaro munosabati orqali ifodalanadi. Ular orasida urg'u eng muhim ahamiyatga ega supersegment birlikdir. Nutq jarayonida urg'u olgan va olmagan bo'g'inlar almashinib nutq ritmini hosil qiladi.¹⁵

Nutq jarayonida to'g'ri hosil qilingan gaplar odatda bir necha o'rinda supersegment birliklarni to'g'ri qo'llashni taqozo etadi. So'z urg'usini ko'p bo'g'inli so'zning mavjud normalarga mos bo'lgan bo'g'inida qo'llash va gap urg'usidan xatosiz foydalanish tildagi nutqiy ravonlikni belgilab beradi.¹⁶ So'zlarni urg'u va tovushning asosiy toni orqali ba'zi unli va undosh tovushlar nato'g'ri talaffuz qilinganda ham anglab olish mumkin. Ammo, aytilgan so'zda barcha unli va undosh tovushlar mos talaffuzga ega bo'lib, urg'uni qo'llashda xatoga yo'l qo'yilsa, nutqqa jiddiy putur yetadi.¹⁷

Urg'uning o'ziga xos xususiyatlari va uni amaliy tasniflash yuzasidan ingliz, rus va o'zbek fonotilshunosligida olimlar tomonidan asosan o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab bir qator nazariy va emperik ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Ularda so'z urg'usi yoki aksentemaga olimlar tomonidan turli ta'riflar berildi. B. A. Bogoroditskiyning ta'rif berishicha, urg'u artikulyatsion va nafas olish bilan bog'li energiyaning ko'tarish yoki pasayishi bilan karakterlanadi. D. Jovns fikricha, urg'uni kuchli zarb yordamida nafas chiqarilganda hosil bo'ladigan tovush balandligi bilan bog'liq zarbning darajasi sifatida ta'rif beradi. H. Svit ham urg'u aynan chiqarilayotgan nafas kuchi bilan bog'liq degan qarashga qo'shiladi.¹⁸ Ingliz tilshunoslaridan yana biri A. Gimsonning ta'kidlashicha, urg'u olgan bo'g'in aynan shu so'zdagi boshqa bir urg'u olmagan bo'g'inlardan yuqoriroq nafas kuchi va muskullarning energiya sarf etishi bilan izohlanadi.¹⁹ D. Kristal urg'uga fonetik tavsif berishicha, urg'u bog'inni hosil qilishdagi zarbning

¹⁵Jalilov S. Hozirgi o'zbek adabiy tili (fonetik va fonologiya). —Nukus.: 2011. —B. 52.

¹⁶Anne C. ERRORS OF STRESS AND INTONATION. Laboratory of Experimental Psychology. University of Sussex. —Brighton, England. 1980. —B. 67.

¹⁷Sokolová H. THE PRONUNCIATION OF CZECH TEACHERS OF ENGLISH: ENGLISH WORD STRESS. Diploma thesis. CHARLES UNIVERSITY PRAGUE. 2009. —B. 6.

¹⁸Leontyeva S. A theoretical course of English phonetics. —Moscow.: 1980. VYSSAJA SKOLA, —B. 173.

¹⁹Gimson A. An introduction to the Pronunciation of English. —London.: 1962. —B. 128.

darajasini ifodalaydi.²⁰ Pouldaufning fikricha, soʻz urgʻusi soʻzdagi (leksik birlik, leksemadagi) zarb avji yoki avjlarining mavjud boʻgʻinlarni inobatga olgan holda soʻzdagi boshqa bir zarb avji yoki avjlariga qarama-qarshi qoʻyishdir.²¹

Koʻpgina tadqiqotchilarning fikricha, urgʻu boʻgʻindagi unliga bogʻliq hodisa boʻlib, leksik urgʻu boʻgʻindagi unliga tushadi. Urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlarni ajratishda unli tovush dominant xarakterga egadir.²² Shunga qaramay, barcha olimlar ham bu fikrni toʻliq maʼqullagan emas. Baʼzi adabiyotlarda koʻrsatilishicha, urgʻu aynan boʻgʻindagi unlini emas, balki butun bir boʻgʻinni qolganlardan ajratib turishiga koʻmaklashadi.²³ Aynan shuning uchun ham urgʻu segment birlik sifatida qabul qilingan fonemadan ajralib turadi.

K. Kreidlerning taʼkidlashicha, unlilar tilda oʻz ahamiyatiga ega tovushlardir. Unlining oʻziga xos xususiyatlaridan biri uning urgʻu va tovushning asosiy tonini oʻzi bilan birga olib yurishidir, albatta, soʻz tarkibida, boʻgʻinda.²⁴

Yana bir ingliz tilshunosi Peter Rovch urgʻuli boʻgʻinni toʻgʻridan-toʻgʻri taʼriflash emas balki urgʻuli boʻgin xususiyatlarini aniqlashga ikki yoqlama yondashish prinsipini taklif qildi²⁵:

- 1) soʻzlovchining urgʻuli boʻgʻinni hosil qilishda nima qilganini eʼtiborga olish;
- 2) tovushning qanday xususiyatlari sababli boʻgʻin tinglovchiga urgʻuli boʻlib tuyulishini inobatga olish. Boshqacha qilib aytganda, urgʻuni hosil qilish va qabul qilish nuqtai nazaridan oʻrganishimiz mumkin; garchi har ikkala holat ham bir-biri bilan oʻzaro boʻgʻliq boʻlsa-da ularni aynan bitta narsa deb boʻlmaydi. Urgʻuning hosil boʻlishi asosan soʻzlovchining urgʻu olgan boʻgʻinni urgʻusiz boʻgʻinga nisbatan koʻproq mushaklar kuchi bilan aytilishiga bogʻliqdir. Odatda biz urgʻuli

²⁰Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. Sixth edition. –Oxford.:Blackwell publishing, 2008. –B. 454.

²¹Sokolová H. THE PRONUNCIATION OF CZECH TEACHERS OF ENGLISH: ENGLISH WORD STRESS. Diploma thesis. CHARLES UNIVERSITY PRAGUE. 2009. –B. 6.

²² Turniyozov N, Rahimov A. Oʻzbek tili. (I qism) –Samarqand.: 2006. –B. 24.

²³Claire-A. Forel & Genoveva P, Updated by Cornelia H and Carmen S. PHONETICS AND PHONOLOGY University of Oldenburg.:2005. –B. 43.

²⁴ Kreidler C. Pronunciation of English. A course book. Second edition. –Oxford.: Blackwell publishing, 2004. –B. 48.

²⁵Roach P. English phonetics and phonology. A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991. –B. 85.

bo'g'inni hosil qilganimizda biz o'pkadan chiqayotgan havoni yuqori bosim bilan chiqaramiz. Bunday faollik deyarli barcha nutq a'zolarida kuzatiladi.

Leksik urg'uni qanday hosil bo'lishini aniqlash maqsadida o'tkazilgan qator tajribalar shuni ko'rsatdiki, urg'uli bo'g'inni anglash uchun tovushning asosan unli tovushning turli xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Sababi bo'g'inlarning xosil bo'lishi unli tovushlar bilan chambarchas bog'liqdir. So'z urg'usi bu so'zdagi ma'lum bir unlining (yoki bo'g'inning) cho'ziqroq, ajratib ta'kidlab aytilishidir. Payqab olish nuqtai nazaridan barcha urg'uli bo'g'inlarning umumiy belgisi bu qolgan urg'usiz bo'g'inlardan yaqqol ajralib turishidir. Mana shu yaqqollik uchun esa kamida to'rtta omil muhimdir.

1) Ko'pgina odamlar urg'uni qolgan bo'g'inlarga nisbatan balandroq aytilgan bo'g'inda his etadilar. Lekin faqatgina bo'g'inni balandroq aytish bilan uning yaqqolligini muayyan belgilab bo'lmaydi.

2) Bo'g'inlar uzunligi ham ajralib turish uchun ahamiyatlidir. Masalan, ma'nosiz so'zning tarkibidagi 1 bo'g'in urg'uli bo'lsa, u qolganlariga qaraganda uzunroq

/ **ta:ta:ta:ta:** / talaffuz qilinadi.

3) Har bir bo'g'in past yoki yuqori ohang darajasiga egadir; nutqda tovushning toni un paychalarining titrashi bilan bog'liq bo'lib, musiqa tili bilan aytganda yuqori va quyi notalar demakdir. Demak yuqori tonga ega bo'lgan bo'g'inlar urg'uli, qolgan quyi tondagi bo'g'inlar esa urg'usiz sifatida qabul qilinadi.

4) Bo'g'inning urg'u olishiga ta'sir ko'rsatuvchi keyingi omil bu uning tarkibidagi qo'shni bo'g'inlardagi unilardan farqliroq unliga bog'liqdir. Agar biz o'sha ma'nosiz so'zdagi 1 ta unlini o'zgartirsak /**ta:ti:ta:ta:**/ aynan o'sha bo'g'in urg'u olgandek eshitiladi. Bunday ta'sir yuqoridagilarga nisbatan kuchli yoki muhim bo'lmasada unilarning kuchli yoki kuchsiz ekaniga aniqlik kiritishda foydalidir.

Yaqqollik, demak, to'rt muhim omil tovushning balandligi, uzunligi, tovushning yuqori toni va xususiyatlari (tipik ottenkasi) doirasida vujudga keladi.

Umuman olganda har to'rttala omil ham bir paytda amalga oshsada ba'zan ulardan faqat bir yoki ikkitasi faol bo'lishi ham mumkin.²⁶

Professor Abduazizov urg'uning fonetik komponentlarini quyidagicha tasniflaydi:²⁷

a) Nutq organlarining harakatiga ko'ra. Ya'ni urg'u bo'g'iz faoliyati va nafas olish sezilarli darajada kuchaytirilishi va un paychalari titrashining yuqori chastotali artikulyatsiyasi davomiyligi bilan xarakterlanadi.

b) Akustika nuqtai nazaridan urg'u olgan bo'g'in boshqa urg'u olmagan bo'g'inlarga qaraganda yuqoriroq intensivlikka va yuqori tovush toni, davomiylikka ega bo'ladi.

c) Anglash doirasida esa urg'u olgan bo'g'in urg'ulantirilmagan bo'g'inlarga qaraganda balandligi davomiyligi va tovushning yuqori toni bilan belgilanadi.

So'z urg'usidan foydalanish bu faqatgina tovushning davomiyligi va tonning yuqori yoki quyi darajasi orqali ularni bo'g'inlarga ajratish uchun emas, fonetika nuqtai nazaridan til sturukturasida prosodik bog'liqlik asosida so'zni shakllantirish demakdir.²⁸

Ta'kidlab o'tilganidek, urg'u so'zning hosil qiluvchi xususiyatlaridan biridir. Har qanday so'z bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli yoki ko'p bo'g'inli bo'lishidan qat'iy nazar u albatta o'zining urg'usiga ega bo'ladi.²⁹ Urg'uning hosil qilish funksiyasi so'zlarni fonetik jihatdan shakllantiradi, ya'ni hajm, zarb va tovushning asosiy toni yordamida urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarni artikulyatsion vositalar yordamida tovush ketma ketligida birlashtiradi. So'zning aksentual-ritmik strukturasi bo'g'in strukturasi, fonemelarning bog'lanishi asosida hosil bo'ladigan so'zning fonemik strukturasi va fonetik strukturasi tarkibiy elementi hisoblanadi. So'z fonetik strukturasi bu uch komponenti aksentual ritmik struktura doirasida birlashadi,

²⁶Roach P. English phonetics and phonology. A practical course fourth edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 2009. —B.74 .

²⁷Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.—B. 124.

²⁸Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. —Т.: “Ўқитувчи”, 1981. —б. 45

²⁹Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.. —B. 136.

natijada semantik va lingvistik birlik sifatida qo‘llash mumkin bo‘lgan so‘z hosil bo‘ladi.

D.B.Frayning ta’kidlashicha, urg‘uning farqlari tinglovchi tomonidan murakkab to‘rtta o‘zaro bog‘langan fiziologik o‘lchovlar bilan idrok etiladi; cho‘ziqlik, balandlik, ingichka-yug‘onlik va yuqori tonda ekanligi.³⁰ Jismoniy va aqliy omillar o‘zaro bog‘liqdir: davomiylik, zarb, asosiy chastota va va nutq tovush to‘lqinlarining shakllantiruvchi strukturasi. Ingliz urg‘usini idrok etishdan kelib chiqsak, bir necha omillar bunga ta’sir ko‘rsatadi: 1) bo‘g‘inning cho‘ziqligi, 2) bo‘g‘inlarning balandligi 3) bo‘g‘inlardagi unli mavjud zarb 4) bo‘g‘inlarda asosiy tovush tonining mavjudligi 5) kinasetik xotiralar o‘zi yaratayotgan bo‘g‘inni qabul qilish bilan bog‘liqdir. Turli asboblardan orqali o‘tkazilgan tekshiruvlar shuni isbotladiki, urg‘u olgan bo‘g‘indagi unli yuqori chastotaga, zarbga, yug‘onlikka va urg‘usiz so‘zlardagi unliga qaraganda ko‘proq davomiylikka ega bo‘ladi.

O‘zbek tilidagi urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘inlarni farqlashda uchta xususiyat muhim ahamiyatga egadir.³¹ Birinchidan urg‘uli bo‘g‘in qolgan bo‘g‘inlarga qaraganda cho‘ziq o‘qiladi, ikkinchidan urg‘uli bo‘g‘in urg‘usiz bo‘g‘indan ko‘ra aniqroq talaffuz qilinadi, uchinchidan urg‘uli bo‘g‘in boshqa bir urg‘usiz bo‘g‘indan ko‘ra balandroq ovozda aytiladi. Masalan *dala*, *paxta*, *ona* so‘zlarining oxirgi ikkinchi bo‘g‘inlari birinchi bo‘g‘inga qaraganda cho‘ziq, aniq va baland ovozda aytiladi.

Fonetik va fonologik tabiatiga ko‘ra ingliz tili urg‘usi o‘zbek tili so‘z urg‘usiga qaraganda murakkab jarayon hisoblanadi va o‘z o‘rnida tildagi ahamiyati ham yuqoriroq darajaga egadir. D.Kristal va Gimson ham bu fikrga qo‘shilgan holda ingliz tili so‘z urg‘usi amalga oshirilishi mushkul bo‘lgan jarayon deb ta’rif berganlar.³² Sababi mavjud ilmiy tadqiqotlarda urg‘uga ta’riflar va yondashuvlar o‘rtasida o‘xshashliklar bo‘lsada, ba’zan qarama-

³⁰Fry D. 1958. Language and speech Vol. 1: Experiments in the Perception of Stress. –B. 126-128

³¹Muhammadov E. So‘z urg‘usi // Imtixon. 2016. № 6. –B.4.

³²Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009. –B. 69.

qarshi fikrlarga ham duch kelamiz. Masalan, Vrabelning fikricha ingliz tilida faqat ma'noli(mustaqil so'zlar) so'zlargina so'z urg'usi olishi mumkin va aksincha artikllar urg'u olmaydi. Ba'zi adabiyotlarda taklif qilinishicha artikllar ham, predloglar ham qaysidir ma'noda potensial (ehtimoliy) urg'uga egadir.³³ Shuning uchun ingliz tili urg'usi haqidagi barcha manbalarda bir nechta istisnolar ko'zga tashlanadi. O'zbek tili so'z urg'usi esa ingliz tili so'z urg'usidan farqli ravishda umumiy normalar bilan xarakterlanadi. Balki shuning uchun o'zbek tili fonologiyasiga va fonetikasiga doir manbalarda so'z urg'usi va uning alohida xususiyatlari haqida mualliflar o'ta qisqa ma'lumotlarni keltiradilar.

So'z urg'usi gap urg'usi bir-biri bilan o'zaro bog'liqdir. Negaki, so'z urg'usi va gap urg'usining chegaralash vazifasi doirasida har ikkovi ham nazariy va amaliy nuqtai nazardan muhim hisoblanadi. Gap urg'usi odatda so'zdagi eng kerakli bo'g'inga so'z urg'usi belgilagan bo'g'inga tushadi. Shuning uchun ot, aniqlashtiruvchi so'zlarning aksentual strukturasi so'z birikmasidagi urg'uning tartibidir. Bir vaqtning o'zida so'z birikmasining urg'u qolipi semantik va sintaktik omillar orqali shakllantiriladi. So'z birikmasi tarkibidagi doim urg'uli bo'ladigan so'zlar atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlardir. Ular so'z birikmasidagi asosiy tushunchani ifodalaydi, shunday ekan, gapdagi muayyan semantik ahamiyatga ega har qanday so'z gap urg'usini olishi mumkin.³⁴

Shuni inobatga olish lozimki, so'z urg'usi va gap urg'usini aynan bir xil jarayon deb tasvirlab ham bo'lmaydi. So'z urg'usi so'zdagi bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib ko'rsatsa, gap urg'usi gapdagi bir yoki undan ortiq

³³ Claire-A. Forel & Genoveva P, Updated by Cornelia H and Carmen S. PHONETICS AND PHONOLOGY University of Oldenburg.:2005. –B. 45-47.

³⁴Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . –Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.–B. 126.

soʻzlar yoki iborani taʼkidlab keladi. Shuning uchun ham gap urgʻusi intonatsiyaning muhim komponenti hisoblanadi. Urgʻuning bu ikki turi turli darajadagi tadqiqotlarda ularning omillari, vazifalari va komponentlari turlicha boʻlganligi sababli baʼzan aralash holda qoʻllaniladi. Masalan: *can*soʻzi koʻpincha urgʻu olmaydi, ammo mana bu kabi baʼzi holatlarda urgʻu olishi ham mumkin; *Now you can see it. Can you see it? I can.* Ingliz tili soʻz urgʻusi baʼzan jumla yoki gap ichida ham oʻziga xos xususiyatlarini saqlab qoladi va gap ohangining yuqori yoki quyi darajaga ega boʻlishiga taʼsir qiladi. Balki shu sababli ham baʼzi tilshunoslar soʻz urgʻusi va gap urgʻusini bir-biridan ajratmagan holda oʻrganishadi.

Fonologik aspektda leksik urgʻu (shu oʻrinda urgʻu farqlovchi urgʻu deb ham nomlangan) maʼno farqlash xususiyatiga egadir.³⁵ Bunday holat koʻp tillarda, xususan, ingliz va oʻzbek tillarida ham mavjuddir: 1) *There has been a significant increase in the number young people who smoke.* 2) *The population may increase by 15 percent.* Keltirilgan gaplardagi *increase* soʻzi dastlab ot [ˈɪnkriːs], keyingi gapda esa feʼl [ɪnˈkriːs] vazifasini bajaryapti. Oʻzbek tilida *olma* (meva), *olma* (feʼlning boʻlishsiz shakli). Bir xil tovush ketma-ketligiga ega boʻlgan soʻz birikmalari va qoʻshma soʻzlar soʻzlarni ajratib olish uchun leksik urgʻudan foydalanamiz: *'black 'bird* (qora qush, har qanday qora qush(soʻz birikmasi)), *'black-bird* (asosan Yevropa va Shimoliy Amerikada uchraydigan qush turi (qoʻshma soʻz)). Kontekstdan tashqarida bunday soʻzlarni faqatgina urgʻu yordamida farqlashimiz mumkin.

Qisqacha qilib aytganda, soʻz urgʻusi soʻz boʻgʻinlardan biriga tushib uning maʼno va talaffuzini belgilab beradi. Soʻz urgʻusi leksik urgʻu, lugʻaviy urgʻu deb ham yuritiladi.

³⁵Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. Sixth edition. –Oxford.:Blackwell publishing, 2008. –B. 455.

1.2.Urgʻuning fonetik tabiatiga koʻra turlari

Soʻz urgʻusining asosiy tasnifi uning fonetik tabiatiga koʻra amalga oshiriladi. Tovushlarning (asosan unli tovushlarning) davomiyliigi, ohangning yuqori yoki quyi darajada ekanligi, prosodik xususiyatlarining oʻziga xos belgilariga koʻra tillar quyidagi uch turga (baʼzi manbalarda toʻrt turga) boʻlinadi.³⁶

1) Urgʻuli boʻgʻinni aniqlashda zarbning boshqa omillar davomiylik yoki tonga nisbatan muhim ahamiyat kasb etgan tillar boʻlib, ular dinamik urgʻuga ega boʻlgan tillardir. Masalan: ingliz, oʻzbek va rus tillari dinamik soʻz urgʻusiga egadir. Urgʻuning bu turi soʻz tarkibidagi boʻgʻinlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urgʻuning akustik belgisi boʻlsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq aʼzolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urgʻuning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urgʻuli boʻgʻinda kuchli zarbning boʻlishi uning shu soʻz tarkibidagi boshqa boʻgʻinlardan ajralib turishini taʼminlaydi.

2) Asosan urgʻuli boʻgʻin undagi tovush toni bilan xarakterlanadigan tillar tonik yoki musiqali urgʻuga ega boʻlgan tillardir. Masalan: xitoy, yapon, serb tillari tonik tillardir. Urgʻuning bu turini olgan boʻgʻin ovoz tonining oʻzgarishi bilan urgʻusiz boʻgʻinlardan farq qiladi. Demak, tonik urgʻuda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

³⁶Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986. —В. 124.

3) Ba'zi tillarda urg'uli bo'g'inning davomiyligi boshqa faktorlardan ortiq ahamiyat kasb etadi. Bu tipdagi tillar kvantitativ urg'uga egadir. Masalan: chex va grek tillari. Urg'uning bu turi urg'uli bo'g'indagi unli tovushning cho'ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi.

Ba'zi manbalarda yuqoridagi qayd etilgan turlarga qo'shimcha sifatida tipik o'ttenkali urg'u (sifat urg'usi) ham keltiriladi.³⁷ Urg'uning bu turi bo'g'indagi unlining o'ziga xos tipik o'ttenkasi (sifat belgisi)bo'lishi bilan xarakterlanadi va shu belgisiga ko'ra u urg'usiz bo'g'indan farqlanadi.

Ko'pchilik tillarning so'z urg'usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun yetakchi belgi hisoblanadi.

Masalan S Jalilov bunday holatni rus tili va o'zbek tillari doirasida qiyoslaydi.³⁸ Rus tilidagi so'z urg'usida tonik (musiqiy) urg'u belgisi yo'q, qolgan belgilarning barchasi bor, cho'ziqlik mavjud, bo'g'indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin, a) *oltin* (o'zb.) va *karatin* (rus.), *ovsin* (o'zb.) va *apel'sin* (rus.) so'zlarining barchasida oxirgi bo'g'in urg'ulidir, barcha urg'uli bo'g'inlarda **i** unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apel'sin* so'zlaridagi **i** unlisi o'zbekcha *oltin*, *ovsin* so'zlaridagi **i** dan cho'ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o'zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (o'zb.) va *mangusta* (rus.) so'zlarining urg'uli bo'g'inlaridagi **u** unlisi qiyosida ham ko'ramiz. Rus tili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir.b) *gorod* (im.padej,ed.chislo)-*goroda* (im.padej,mn.chislo), *voda* (im.padej,ed. chislo)- *vodO'* (im.padej,mn.chislo)- *vodO'* (rod. padej, ed.chislo). Keltirilgan so'zlarning

³⁷ Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009. –B. 69.Jalilov S. Hozirgi o'zbek adabiy tili (fonetika va fonologiya). –Nukus.: 2011. –B. 52.

³⁸Jalilov S. Hozirgi o'zbek adabiy tili (fonetika va fonologiya). –Nukus.: 2011. –B. 52-53.

barcha grammatik shakllarda lab-lab, oʻrta keng **o** unlisi qatnashgan, ammo u oʻzining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, oʻrta keng **o** uchun tipik ottenkalarni) faqat urgʻuli boʻgʻinda saqlagan, urgʻusiz boʻgʻinlarda esa bu belgilar oʻzgarib, **o** unlisi qisqa **a** (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda, garada, vada, vadOʻ kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon boʻlishi uchun soʻz urgʻusining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham soʻz urgʻusining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi oʻringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarining saqlanish darajasini), ikkinchi oʻringa choʻziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi oʻringa zarb belgisini qoʻyadilar.

Oʻzbek tilida ham musiqiy urgʻu yoʻq, ammo unda choʻziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urgʻuli boʻgʻinni shu soʻzdagi urgʻusiz boʻgʻinlardan ajratish imkonini beradi. Shuni ham taʼkidlash kerakki, soʻz urgʻusining choʻziqlik darajasi rus va oʻzbek tillarida bir xil emas, rus tilidagi soʻz urgʻusining choʻziqlik belgisi oʻzbek tilidagidan koʻproq darajada seziladi. Buni yuqorida oltin va karantin, ovsin va apel`sin soʻzlari qiyosida ham koʻrib oʻtdik. Demak, oʻzbek tilidagi soʻz urgʻusida zarb birinchi oʻrinda turadi, shunga koʻra uni dinamik urgʻu deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Tillarning boshqa tillardan soʻz olib, olinma soʻzlar hisobiga ham boyib borishini nazarda tutsak, dinamik urgʻu deyarli barcha tillar uchun xosdir.³⁹ “Dinamika” soʻzi yunon tilidan olingan boʻlib, “kuch” demakdir. Tilshunoslikda soʻz tarkibidagi urgʻu qabul qilgan unli tovushning bir qadar kuchli va choʻziq talaffuz etilishi **dinamik urgʻu** hisoblanadi. Ayrim tillarda dinamik urgʻuning taʼsiri natijasida soʻz tarkibidagi urgʻusiz unli tovushlar pozitsion oʻzgarishlarga uchraydi. Yaʼni urgʻu qabul qilgan unli tovush baland ovoz bilan, shiddat bilan aytilganda, urgʻusiz unlilar talaffuzida noaniqlik, qisqalik, bilinar-bilinmaslik yuzaga keladi. Bu holatni slavyan tillarida, chunonchi, rus tilidagi ayrim soʻzlar talaffuzida kuzatish mumkin.

³⁹ Abulazova M, Yoʻldosheva D. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent.: Universitet, 2005. –B. 49.

O‘zbek tilida so‘z urg‘usi aksariyat holatlarda urg‘uli bo‘g‘inning chastotasi va undagi zarb vositasida urg‘u olmagan bo‘g‘inlardan ajralib turadi. Tadqiqotlarga qaraganda, o‘zbek tili so‘z urg‘usida tovushning yuqori chastotaligi yoki davomiyligi emas, aynan undagi zarb muhim ahamiyatga ega.⁴⁰ Akustika doirasida dinamik urg‘u hech qachon zarb va cho‘ziqlilikni bir paytda qabul qilmaydi. Shunga qaramay ba’zi istisno holatlar ham mavjud bo‘lib, skandinaviya tillarida tonik va dinamik urg‘u bir xil darajaga egadir. O‘zbek tilida so‘z urg‘usiga berilgan ta’rif idrokiy o‘lchovga tayangan bo‘lib u maxsus asboblarni tekshiruvini bilan isbotlangan. Shunga qaramay, ingliz va o‘zbek tillari urg‘usiga dinamik urg‘u deb ta’rif berilsada, jismoniy komponentlarning ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda boshlang‘ich, o‘rta va yakuniy bo‘g‘inlardagi harakati bilan farqlanadi. So‘z urg‘usining komponentlari bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lganligi uchun urg‘u tushgan bo‘g‘inni doim baland, cho‘ziq va yuqori tonli bo‘lishini kutish to‘g‘ri emas. Ba’zi manbalarda aytilishicha, o‘zbek tilidagi urg‘uning xosil bo‘lishida zarbdan tashqari cho‘ziqlilikning o‘z o‘rni mavjuddir.⁴¹ Ya’ni unlining miqdoriy xususiyati ham leksik urg‘uning yuzaga kelishida ahamiyatlidir. Misol uchun *sa:ap-sariq* yoki *ma:azza* so‘zlarida zarbga qaraganda cho‘ziqlilik ustunlik qiladi. Agar bu fikrni ham inobatga oladigan bo‘lsak o‘zbek tili nafaqat dinamik urg‘uli tillar, balki kvantitativ urg‘uli tillar oilasiga ham qo‘shishimizga to‘g‘ri keladi.

Vrabelning qayd etishicha, ingliz tili ham boshqa bir qator tillar – nemis, fransuz, ukrain tillari singari fonetik tabiatiga ko‘ra dinamik so‘z urg‘usiga egadir.⁴² Shubhasiz tovushning tipik ottenkasi, davomiyligi ham urg‘uga ta’sir ko‘rsatsada, ingliz tilida so‘z urg‘usining dinamik va tonik xususiyatlari qolganlariga qaraganda ustun hisoblanadi. Shuni inobatga olish lozimki, so‘z urg‘usining tonik elementi bo‘g‘inning yuqori ohang darajasiga ko‘tarilishi, bu orqali bo‘g‘inning qolgan bo‘g‘inlardan ajralib turishini ta’minlaydi. Urg‘uning miqdor va sifat belgisining ham o‘z o‘rni bor. Muayyan holatlarda unlining

⁴⁰Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . –Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986. –B. 124.

⁴¹Ғозиева М. Ўзбек тилида ургу.// Kognitiv tilshunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. —Farg‘ona. 2017. – B. 262.

⁴²Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009. –B. 69.

cho‘ziqligi va ohangdorligi urg‘usiz bo‘g‘inlarda pasayadi. Urg‘u olgan bo‘g‘indagi unli esa urg‘usiz bo‘g‘indagi unlidan, albatta, cho‘ziqroq bo‘ladi. Shunday ekan, leksik urg‘uning unli tovushning miqdor va sifat belgilari orqali xarakterlanishi mumkinligiga tayangan holda kvantitativ(miqdor), hamda tipik otkenkali urg‘uni nazardan chetda qoldirmaslik lozim.

Dinamik urg‘uli tillarga ta‘rif berishda N.S. Trubetskoy so‘z urg‘usining kulminativ vazifasifasiga ko‘proq e‘tiborini qaratdi. Uning fikricha tonik tillardatovushning yuqori ohangda bo‘lishi so‘zning birdan ortiq bo‘g‘inlarida sodir bo‘lsa, dinamik urg‘uli tillarda har bir so‘zda bir bo‘g‘in bosh urg‘uga ega bo‘ladi.⁴³ Bu fikr qaysidir ma‘noda mujmaldek, sababi ikkitadan bosh urg‘uga ega bo‘lgan so‘zlar ham mavjuddir. So‘z urg‘usi tabiatiga ko‘ra kulminativ bo‘lsada, ammo uning soni va darajasi bo‘g‘ini sanaladigan tillardagi so‘z strukturasi bog‘liqdir. Masalan kind-`hearted, `penmanship, `brightness va hokazo.⁴⁴

Qiyosiy jihatdan zarb urg‘uli tillarda bo‘g‘inning yaqqolliigi kulminativ bo‘lsa, tonik tillarda unday emas. Tonikurg‘uli tillarda asosiy ohang paradigmatikdir. Bunday tillarda ohangning o‘rni beqiyos bo‘lib, ohang so‘zlarni ma‘no jihatdan farqlash yoki yangi bir so‘zni hosil qilishdagi vosita hisoblanadi. Masalan, xitoy tilidagi ushbu so‘zlarni olaylik:

- *dāo*-pichoq (turg‘un ohang), *dǎo*-yiqilmoq (pasayib ko‘tariluvchi ohang), *dào*-yetmoq, erishmoq (pasayuvchi ohang)⁴⁵
- *mā*-ona (turg‘un ohang), *mǎ*-ot (pasayib ko‘tariluvchi ohang)
- *mèn*-tashvishlangan, stress holatida (pasayuvchi ton), *mén*-eshik (ko‘tariluvchi ton)
- *liū*-sirg‘anmoq (turg‘un ton), *liú*-anor (ko‘tariluvchi ton), *liù*-olti raqami (pasayuvchi ton), *liǔ*-tol (pasayib ko‘tariluvchi ton)⁴⁶

Ayni paytda dunyoning hamma tillarida ham so‘z urg‘usi mavjud emas. Yirik fonotilshunoslardan biri bo‘lmish professor L.R. Zinderning aytishicha,

⁴³ Трубецкой Н. Основы фонологии. –Москва. 1960. –В. 230-233.

⁴⁴ Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . –Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.–В. 125.

⁴⁵ Abby Lingvo x5. 2011. E-version//Chinese-English// *dāo*// *dǎo*// *dào*.

⁴⁶ Jerry S. New Practical Chinese Reader. Second edition. –Beijing.: Beijing Language And Culture University Press, 2013 –В. 7-20

Shimoliy, Shimoli-Sharqiy Osiyo va Shimoliy Amerika tillarining ko'pchiligi so'z urg'usiga ega emas.⁴⁷ Demak, urg'u til tarixiga aloqador lisoniy voqea sifatida shakllangan va ma'lum tillargagina xos bo'lgan hodisadir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, so'z urg'usi til tarixi bilan chambarchas bog'liq jarayondir. Agar ingliz tili so'z urg'usi klassik qoidalariga Anglo-saksonlar davriga nazar tashlaydigan bo'lsak, urg'uning murakkablik darajasi zamonaviy ingliz tili urg'u normalaridan tubdan farq qiladi. Bu haqda Robert Stokvel va Donka Minkovaning aytishicha, so'z urg'usidan foydalanish normalari anglo-saksonlar zamonasida jiddiy muammo emas edi va deyarli alohida qoidalarga ham zaruriyat tug'ilmagan. Odatda birinchi bo'g'in urg'uga(bosh urg'uga) ega bo'lgan: *'blossom, 'body, 'holy*. O'sha davrda mavjud so'zlarning aksariyatini bir va ikki bo'g'inli so'zlar tashkil etardi. Shunga qaramay, ingliz tiliga lotin, grek va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar va qo'shimchalar hisobiga ko'p bo'g'inli so'zlar hosil bo'ldi. Bu holat esa so'z urg'usi qo'llashdagi chigalliklarga sabab bo'ldi.⁴⁸

So'z urg'usi muammolarini o'rganish o'tgan asrdan beri umumiy va qiyosiy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelmoqda. Leksik urg'uga nisbatan yondashuvlar, berilgan ta'riflar turlicha bo'lsada ular urg'u hodisasini yanada chuqurroq tahlil qilishga qaratilgan.

Demak, tillarda so'z urg'usining hosil bo'lishida to'rtta muhim faktor mavjuddir:

- tovushning asosiy toni;
- zarb(talaffuz kuchi yoki intensivlik);
- davomiylilik (cho'ziqlilik);
- tovushning yuqori chastotasi;

Albatta, keltirilgan omillarning hammasi urg'uli tillarning barchasida bir paytda sodir bo'lmaydi. Shundan kelib chiqqan holda, urg'uni fonetik tabiatiga ko'ra tasniflash muayyan tildagi leksik urg'u hosil qilishdagi dominant omilni aniqlash orqali belgilanadi. Ingliz va o'zbek tillari so'z urg'usi uchun zarb muhim

⁴⁷ЗиндерЛ.Р. Обшаяфонетика. –Изд. ЛГУ. 1979.

⁴⁸Robert S, Minkova D. English Words. History and Structure. –Cambridge.: Cambridge University Press, 2001. – B. 167-168

ahamiyatga egadir. Shuning uchun ular dinamik urgʻuli til turkumiga mansub tillar hisoblanadi.

Shunday qilib, soʻz urgʻusi doirasida olib borilgan tadqiqotlar asosida tillar oʻrtasida bir necha oʻxshash va farqli jihatlar aniqlandi, soʻz urgʻusi yordamida dunyodagi tillar turli tiplarga ajratildi. Ingliz va oʻzbek tillarini soʻz urgʻusi doirasida qiyoslash ham bizga har ikkala tildagi fonetik va fonologik oʻziga xosliklar va oʻxshash jihatlarni yoritishga koʻmaklashadi.

2-bob. Soʻz urgʻusining darajalari, uning pozitsion va funksional klassifikatsiyasi

2.1. Soʻz urgʻusining darajalari

Leksik urgʻu bir necha omillar taʼsirida vujudga keluvchi murakkab jarayon boʻlib, unda bir nechta darajalar mavjuddir. Bunday turlicha urgʻu darajalari tovush asosiy tonining roli, ritmik yaqqollik, urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlarning xususiyatlari, ularning reduksiyaga uchrashi natijasida vujudga keladi. Muayyan tillardagi leksik urgʻu darajalanish xususiyatiga egadir. Ingliz va oʻzbek tillaridagi urgʻu ham bundan mustasno emas. Ingliz tili soʻz urgʻusini darajalarga ajratish tilshunos olimlar oʻrtasida turli bahs-munozaralarga sabab boʻldi. Koʻpgina mualliflar ingliz tilida soʻz urgʻusining uchtdan beshtagacha darajasini farqlaydilar. Rus fonetistlari va britaniyalik tilshunoslar asosiy (´), ikkinchi darajali(,) va kuchsiz (urgʻu olmagan) urgʻu darajalarini farqlagan.⁴⁹Amerikalik tilshunoslar fikricha esa bunday darajalar toʻrtta : asosiy (´), ikkinchi darajali(,), uchinchi darajali (´) va kuchsiz (,).

Urgʻuning darajalarini belgilovchi terminlar va belgilar ham bir-biridan farq qiladi. Masalan amerikalik tilshunoslar asosiy(main), pasaygan asosiy (lowered main), oʻrta (medium), va kuchsiz va hatto toʻliq⁵⁰, yarim, kuchsiz urgʻu kabi

⁴⁹Ladefog p. A course in phonetics. Harcourt Brace Jovanovich. Inc, 1975. –B. 101. ГлисонГ. Введение в дескриптивную лингвистику. –Москва. 1959. –Б. 79-80.

⁵⁰Southworth F, Daswani Ch. Foundation of linguistics. —New York.; 1974. –B. 67.

atamalarini qoʻllaganlar⁵¹. Tilshunos H Svit ingliz tilidagi leksik urgʻu darajalarini quyidagicha belgilaydi: kuchsiz /˘/, oʻrta yoki yarim kuchli /:/, kuchli /•/ va oʻta kuchli yoki emfatik urgʻu /;/.⁵² Guvohi boʻlganimizdek, olimlar leksik urgʻu darajalarini turli belgilar orqali ifodalaganlar. Fonologiyada uchta urgʻuni belgilash taomili mavjuddir: sonlardan foydalanish, pastdan yoki yuqoridan maxsus belgilar qoʻyish, Xalqaro Fonetika Alifbosi (XFA) urgʻu belgilaridan foydalanish. Odatda tilshunoslar quyidagi jadvalda keltirilgan belgilardan keng foydalanadilar.

Urgʻu kategoriyalari	Asosiy		Kichik(ahamiyatsiz)	Urgʻu olmagan
Urgʻu darajalari	Bosh	Ikkinchi darajali	Uchinchi darajali	Urgʻusiz
Sonlar	1	2	3	0
Alohida urgʻu belgilari	Kuchli / ˘ /	Kuchsiz / ˘ /	-	-
XFA urgʻu belgilari	Ustki belgi / ˘ /	Ostki belgi / ˘ /	-	-

XFA ga koʻra birinchi darajali urgʻu uchun / ˘ / ustki belgi, ikkinchi darajali urgʻu uchun / ˘ / quyi vertikal chiziqcha qoʻllaniladi. Baʼzida urgʻuli boʻgʻindagi unli ustidan alohida belgilar qoʻyiladi (ó). Soʻngisi urgʻu urgʻu darajalarini sonlar orqali ifodalash mumkin: bosh urgʻu uchun 1, ikkinchi darajali urgʻu uchun 2, uchinchi darajali urgʻu uchun 3 va urgʻusiz boʻgʻin uchun 0 soni qoʻllaniladi. Yuqoridagilarga binoan, *suprasegmental* soʻzining urgʻu qolipi quyidagicha belgilanishi mumkin: sonlar vositasida 20310, sùprasegméntal yoki XFA transkripsiyasiga koʻra [,su:præseg'mentl] tarzida ifodalanadi.

Ehtimol ingliz tilidagi koʻp boʻgʻinli soʻzlarda uchdan ortiq urgʻu darajalarini aniqlash mumkindir. Lekin urgʻuning quyi darajalar asosan maxsus tajribada qoʻllaniladigan asboblardan yordamida aniqlanadi. Shuning uchun ham, tinglovchi besh yoki undan ortiq soʻz urgʻusi darajalarini ajrata olmaydi (D.Jones

⁵¹ Kurath H. A phonology and prosody of modern English. Ann Arbor, 1964. –B. 141.

⁵²Sweet H. A Primer of Phonetics. —Oxford.: 1929. –B. 49

va A.C.Gimson buni tasdiqlagan). Agar biz ushbu fikrga asoslanadigan bo'lsak ingliz tilidagi besh yoki undan ortiq bo'g'inli so'zlarda beshtadan daraja mavjuddir. Masalan, *examination* so'zida $e^3xa^2mi^4na^1tion^5$ shaklida urg'u darajalari belgilangan⁵³. Nazariy jihatdan, bunday urg'u darajalari faqatgina ko'p bo'g'inli so'zlar uchun muhim bo'lishi mumkin xolos. Amaliy jihatdan esa insonning qulog'i urg'uning uchta darajasini ajrata olishi mumkin⁵⁴.

Chomski va Halle ingliz tilida beshta so'z urg'usi darajasini ko'rsatadilar va ta'kidlashlaricha „ asosiy urg'uning sirtqi qismi o'zgarish sikli amaliyoti orqali aniqlanadi”⁵⁵. Oxirgi sikl so'zi orqali ular bosh urg'u va urg'uning sirtqi qismi (ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi, kuchsiz kabi) so'zning boshlang'ich va oxirgi qismida joylashuvi va unlining tushirib qoldirilishini nazarda tutganlar. O'zgaruvchan-generativ fonologiya urg'uning eng kamida to'rt yoki beshta urg'u darajasini ko'rsatib bir necha urg'uning joylashuviga doir taxminiy qoidalarini taklif qildi. Ularda keltirilgan ta'riflar ham keskin farq qiladi, masalan, D.Jonesning tahliliga ko'ra, umumlashtirib aytganda, ingliz tilidagi ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'in yoki bo'g'inlarini aniqlash normalari mavjud emas⁵⁶. Ya'ni urg'uning o'rni aniqlash avtomatik tarzda sodir bo'ladi, masalan, so'zdagi bosh urg'uning o'rni cho'ziq unli va diftonglar bilan o'zaro aloqadordir. Urg'uning qolgan darajalari esa qisqa unlilarga bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham ingliz tili murakkab urg'u tizimiga egadir. Ingliz tili so'z urg'usini ta'riflash uchun esa demak urg'uning uchta darajasi (bosh, ikkinchi darajali, kuchsiz) ham nazariy, ham amaliy jihatdan yetarlidir⁵⁷.

Ingliz tilidagi nofunktsional so'zlarning barchasi kamida bitta ritmik zarbli bo'g'inga (asosiy urg'uga) egadir. Yordamchi so'zlar esa odatda urg'usizdir. Asosiy urg'uning ritmik yaqqolligini tasdiqlovchi dastlabki manbai bu tovushning yuqori chastotasi, ammo ovoz tonining turli darajalari asosiy urg'uda ikki tipdagi

⁵³ Соколова М, Гитовт К, Тихонова И, Тихонова Р. EnglishPhonetics. ATheoreticalCourse. —Москва.: Высшаяшкола, 1991. —Б. 104.

⁵⁴ Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.—Б. 128

⁵⁵ Chomsky N, Halle M. The Sound Patterns of English. —New York.; 1968. —Б. 74. .

⁵⁶ Halle M, Keyser S. English Stress. Its Form, its Growth, and its Role in Verse. New York.; 1970. —Б. 3.

⁵⁷ Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986. —Б. 128

asosiy urgʻuning farqlanishiga sabab boʻldi. Masalan, *suprasegmental* yoki *syllabification* soʻzlari ikkitadan ritmik zarbga ega, ammo ulardan bittasi ikkinchisi oʻzining yuqori toni tufayli birinchisiga qaraganda ancha yaqqolroqdir. Qoʻshimcha qilib aytganda, faqatgina shu boʻgʻin aytilgan soʻzdagi asosiy urgʻuni olib yurish xususiyatiga ega. *Are these features suprasegmental? This is the correct syllabification.*

Asosiy urgʻu ikkiga boʻlinadi: bosh va ikkinchi darajali. Ikkinchi darajali urgʻu bosh urgʻuga nisbatan nomajburiy boʻlib asosan ingliz tilidagi uzun soʻzlarda alohida vaziyatlarda koʻzga tashlanadi. Masalan *suprasegmental* soʻzining birinchi boʻgʻini, *syllabification* soʻzining ikkinchi boʻgʻinida ikkinchi darajali urgʻuga duch kelamiz. Bosh va ikkinchi darajali urgʻu oʻrtasidagi asosiy farq birinchi darajali urgʻu deyarli barcha soʻzlarda faqatgina bitta boʻgʻinda mavjud boʻladi, biroq ikkinchi darajali urgʻu soʻzlarning uzunligiga bogʻliq ravishda bir nechta boʻlishi ham mumkin: *contamination* soʻzida bitta ikkinchi darajali urgʻu boʻlsa, *decontamination* soʻzida ularning soni ikkita. Kuzatuvlarga koʻra, ikkinchi darajali urgʻuning birinchisi ikkinchisiga qaraganda biroz kuchliroq boʻlgani uchun baʼzi mualliflar uchinchi darajali urgʻu atamasini qoʻllaydilar.

Ritmik yaqqollikka ega boʻlmagan boʻgʻinlar ikki guruhga boʻlinadi. Koʻp holatlarda bogʻin kuchsiz boʻladi yoki reduksiyaga uchraydi. Boshqa tomondan qaraganda, kuchsiz boʻgʻindagi undoshlar asosan boʻgʻindagi dastlabki undosh noturgʻunlashadi⁵⁸. Masalan /h/ tovushi tizimli ravishda gʻoyib boʻladi (*vehicle* ['vi:ɪk(ə)], *shepherd* ['ʃepəd], *vehement* ['vi:ɪmənt], *Buddha* ['bʊdə], *Birmingham* ['bɜ:mɪŋəm] va hokazo) yoki undosh talaffuz qilingan taqdirda ham boʻgʻinlilik mavqei(darajasi) noaniqligicha qolib ketadi. Bunday boʻgʻinlar urgʻulantirilmagan yoki toʻliq urgʻu olmagan deb ataladi. Shunga qaramay baʼzi kuchsiz boʻgʻinlar reduksiyaga uchramagan unlini ham oʻz ichiga olishini inobatga olsak, muayyan hollarda kutilgan unli reduksiyaga uchramasligi ham mumkin: *activity* [æk'tɪvɪtɪ] soʻzidagi birinchi boʻgʻin kabi. Bunday ritmik va tonik jihatdan yaqqol boʻlmagan urgʻu uchinchi darajali urgʻu deb ataladi. Bosh urgʻuga qarama-qarshi ravishda

⁵⁸ Balogné B. K, Slizárd S. The pronunciation of English. Korbai Hajnaltól. 2006. –B. 110.

kichik (ahamiyatsiz) urg‘u atamasi qo‘llaniladi. Shunga qaramay bunday bo‘g‘inlar supersegment xususiyatiga ega emas, biroq to‘liq urg‘u olmagan bo‘g‘indan kuchliroq bo‘lib, unda unlining reduksiyaga uchrashi ham, undoshning kuchsizlanishi ham uchramaydi. Masalan *Abraham* ['eibrəhæm]⁵⁹ so‘zining oxirgi bo‘g‘inida unli va /h/ to‘liq talaffuz qilinadi, aynan shu holat uchinchi darajali urg‘u deb ataladi. *Graham* ['grɛɪəm]⁶⁰ so‘zida esa /h/ tushib qoladi va shu bo‘g‘in urg‘usiz deb ataladi. Urg‘uning to‘rt darajasi quyidagi jadvalda izohlanadi:

Urg‘u kategoriyalari	Asosiy		Kichik(ahamiyatsiz)	Urg‘u olmagan
	Bosh	Ikkinchi darajali	Uchinchi darajali	Urgusiz
Yaqqollik	To‘liq unli Yuqori chastota Tovushning asosiy toni	To‘liq unli Yuqori chastota	To‘liq unli	--
Misollar	<i>suprasegmental</i> <i>syllabification</i> <i>annihilate</i> <i>hesitate</i> <i>Japan</i>	<i>Suprasegmental</i> <i>syllabification</i> <i>hesitation</i> <i>grammaticality</i> <i>Japanese</i>	<i>suprasegmental</i> <i>syllabify</i> <i>annihilate</i> <i>hesitate</i> <i>activity</i>	<i>suprasegmental</i> <i>syllabification</i> <i>annihilate</i> <i>grammaticality</i> <i>Japan</i>

Unga ko‘ra urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘inning asosiy farqi urg‘u reduksiyasining mavjud yoki mavjud emasligi bilan bog‘liq, Mos ravishda bosh va kuchsiz urg‘u bosh va kuchsiz urg‘u o‘rtasidagi farq tovushning yuqori chastotasi (ritmik yaqqollik) bilan bog‘liqdir.

Doktor Solijonovning fikricha o‘zbek tilida so‘z urg‘usining to‘rtta darajasi mavjud: bosh(´), ikkinchi darajali(ˆ), uchinchi darajali (ˇ) va kuchsiz (˘). O‘tkazilgan tekshiruvlar va bu fikrning to‘g‘riligini isbotladi⁶¹. O‘zbek tilida so‘z

⁵⁹ Abby Lingvo x5. 2011. E-version//English-English//Abraham//

⁶⁰ Abby Lingvo x5. 2011. E-version//English-English//Graham//

⁶¹ Салиджанов С. Силлабическая и акцентная структуры слова и их соотношение в разном системных языках. (Сопоставительно-типологическое и экспериментально-фонетическое исследование на материале английского и узбекского языков.) Автореферат канд. Диссертации. Москва.: 1982.

urgʻusining oʻrni va darajalari soʻzning boʻgʻin strukturasi bogʻliqdir. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning istalgan boʻgʻini turli darajadagi soʻz urgʻusini olishi mumkin. Maʼlumki, oʻzbek tilida affiks yuklamalar urgʻu qabul qilmaydi. Ammo bu ularga urgʻu butunlay tushmaydi degani emas. – mi, - chi, - ku, - da, - oq (-yoq), - a(- ya), - gina (- kina, - qina) kabi affiks yuklamalar koʻp boʻgʻinli soʻzlarga qoʻshilganda, urgʻuning boʻlinishi natijasida hosil boʻlgan ikkinchi darajali urgʻu shu yuklamalarga ham tushishi mumkin. Chunonchi, *yuraversang – chi, nordonroq-ku* kabi.

Xuddi shunday [-miz], [-siz] tuslovchi qoʻshimchalarga ham ikkinchi darajali urgʻuning tushish tushmasligi shu affikslar qoʻshilgan soʻzning aytilish ohangiga bogʻliq. Shuni ham taʼkidlash lozimki, turli sheva vakillarining nutqdagi urgʻuning qaysi boʻgʻinga tushishi har xil koʻrinishda boʻladi. Toshkent, Fargʻona sheva vakillari nutqda *boramiz, kelamiz* kabi soʻzlarning oxirgi boʻgʻini kuchsiz talaffuz etiladi va soʻz oxiridagi **z** undoshi jarangsizlashib **s** tarzida eshitiladi. Aynan shu soʻzlar Buxoro, Samarqand shevalarida boshqacharoq talaffuz etiladi, yaʼni oxirgi [– miz] qoʻshimchasiga yordamchi urgʻu tushiriladi, natijada soʻz oxiridagi **z** undoshining aniq talaffuz saqlaniladi.⁶²

Baʼzi tilshunoslar soʻz urgʻusini gap urgʻusidan ajratmaydilar, natijada ton bilan oʻzaro bogʻliq holda urgʻuning toʻrt va undan ortiq turlarini taklif qiladilar. Chunonchi, R.Kingdon urgʻuning quyidagi toʻrt darajasini taklif qildi: 1) toʻliq (harakatlanuvchan)urgʻu, 2) toʻliq oʻzgarmas yuqori darajadagi urgʻu, 3) qisman oʻzgarmas (quyi darajadagi) urgʻu va 4) urgʻusiz⁶³. Abduazizovning fikricha muallif ingliz tilida koʻp boʻgʻinlilarda uchrashi mumkin boʻlgan urgʻuning toʻrt darajasini keltirsada, Kingdon urgʻu va tovushning asosiy toni oʻrtasidagi aloqani tushuntirib oʻtmagan⁶⁴.

Oʻtgan asrdagi qarashlardan farqli ravishda, asosan ingliz tili lugʻaviy urgʻusining darajalari va ularning hosil boʻlish sabablari, darajalarning amaliy va

⁶²Abulazova M, Yoʻldosheva D. Tilshunoslik kakirish. –Toshkent.: Universitet, 2005. –B. 49.

⁶³ Kingdon R. The Groundwork of English Stress. London.: 1958. –B. 8.

⁶⁴Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . –Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.–B. 129

nazariy jihatdan tahliliga yanada aniqlik kiritildi. Vengryalik B.K Balogné, S Slizárd ana shunday tilshunoslardan bo‘lib aynan ular tomonidan urg‘udagi darajalanish hodisasi mukammalroq tasvirlangan ya’ni so‘z urg‘usining ikkinchi va uchinchi darajasi o‘rtasidagi farq, uchinchi darajali va to‘liq urg‘u olmagan bo‘g‘inlar va ularning manbai turli tasniflar asosida yoritilgan. Ularning fikricha, so‘z urg‘usi ingliz tilidagi leksik urg‘u darajalanishidamuhim va umumiy xususiyatlar mavjuddir. „Birinchidan, ikkinchi darajali urg‘u aksariyat holatlarda bosh urg‘u oldidan keladi. Ya’ni bosh urg‘u eng kuchli bo‘lgan ohirgi ritmik zarbda namoyon bo‘ladi. So‘zdagi yaqqollikning avji bosh urg‘uning o‘rni bilan izohlanadi. Ikkinchidan ingliz tili urg‘usiz yoki uchinchi darajali urg‘uga ega bo‘lgan bo‘g‘in bilan boshlanuvchi so‘zlar deyarli mavjud emas’’.⁶⁵ Boshqa so‘z bilan aytganda, dastlabki ikki bo‘g‘indan bittasi asosiy urg‘uga ega bo‘lishi lozim. Bunday qarash qadimgi urg‘u normalaridan kelib chiqqan.

Bosh urg‘uning o‘ng yoki chap tomonda joylashuvi uzun so‘zlarda ehtimoliy qarama-qarshilikka sabab bo‘ldi. Masalan besh bo‘g‘inli so‘zlarda bosh urg‘u oxiridan ikkinchi bo‘g‘inda bo‘lsa, qolgan uch va undan ortiq chap tomondagi bo‘g‘inlarning barchasi urg‘usiz bo‘lavermaydi. Natijada birinchi (*suprasegmental* [ˌsuːprəsegˈmentl]) yoki ikkinchi (*contamination* [kənˌtæmɪˈneɪʃən]) bo‘g‘in ikkinchi darajali urg‘u olishi zarurdir. Faktlarga qaraganda, ikkinchi darajali urg‘uning yaratilish sababi doimiy o‘zgarishdagi urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘inlarni hosil qilishdir: *suprasegmental*-20310, *contamination*-02010. Bu tendensiya ingliz tilidagi urg‘usiz bo‘g‘indan keyin urg‘uli bo‘g‘in kelishi bilan xosil qilinadigan ritmni xosil qildi. Dastlabki urg‘u talablariga binoan, agar bosh urg‘u uchinchi yoki undan keyingi bo‘g‘inlarga tushsa, so‘zning birinchi yoki ikkinchi bo‘g‘ini ikkinchi darajali urg‘uni olishi shart. Agar bosh urg‘udan oldin uchdan ortiq bo‘g‘in bo‘lsa, qo‘shimcha ikkinchi darajali urg‘u hosil qilinadi: *Àpalàchicóla*.

Urg‘udagi mavjud darajalanish xossasi bog‘inlar soni va ularning tarkibiy qismlari bilan bog‘liq. Masalan fe’lli birikmalarda leksik ma’noga ega bo‘lgan

⁶⁵Balogné B. K, Slizárd S. The pronunciation of English. Korbai Hajnaltól. 2006. –B. 113.

soʻzlar bosh urgʻu oladi, predloglar esa ikkinchi darajali urgʻu oladi: *show-off* /'ʃəʊ,ɒf/, *take-off* /'teɪk,ɒf/. Grammatik maʼno ifodalaydigan soʻzlar yordamida hosil qilingan soʻzlarda faqatgina atash maʼnosiga ega boʻlgan soʻzning oʻzidagina bosh urgʻu mavjud, grammatik soʻzlarda esa hech qanday urgʻu darajasi kuzatilmaydi: *withstand* [wið'stænd], *withdraw* [wið'drɔː]. Ammo grammatik soʻzlar yordamida hosil qilingan feʼllarda ikkinchi darajali urgʻu grammatik soʻzga tushadi: *outrun* [ˌaʊtˈrʌn], *outfit* [ˌaʊtˌfɪt]⁶⁶. Demak, bosh va ikkinchi darajali urgʻuning qoʻllanishi soʻzning maʼnoli va grammatik maʼno ifodalovchi qismlari bilan ham oʻzaro bogʻli boʻlib, atash maʼnosiga ega boʻlgan qism aksariyat hollarda bosh urgʻuni olmaydi.

Muammoli vaziyatlar asosan yasama soʻzlarda yuzaga keladi. Odatda suffiksatsiya jarayonida soʻzlar uzayib boradi va bosh urgʻu oʻng tomondagi boʻgʻinlarga siljib boradi. Dastlabki bosh urgʻu endi ikkinchi darajali urgʻuga aylanadi. Bu urgʻu koʻpincha yasama ikkinchi darajali urgʻu deb ataladi. *Fiction* soʻzida, masalan, bosh urgʻu birinchi boʻgʻinda, *fictioneers* soʻzida birinchi boʻgʻindagi urgʻu ikkinchi darajali urgʻuga aylandi. Quyidagi misollar aynan shu tipdagi soʻzlarga oiddir: *adaptable* – *adaptability*, *educate* – *éducation*, *impréssion* – *impréssionístic*, *irrégular* – *irrègularítity*, *jústify* – *jústificátion*, *órchid* – *òrchidáceous*, *perípheral* – *perìpherálity*. Bu yerda bosh urgʻudan oldingi boʻgʻinlar soni muhim ahamiyatga ega emas. Agar allaqachon ikkinchi darajali urgʻuga ega boʻlgan uzun soʻzga suffiks qoʻshilsa, ikkinchi darajali urgʻuga ega boʻgʻinlar soni koʻpayadi: *individual* va *individuálicity*, *còmprehénsible* va *còmprehénsibility*.

Yasama ikkinchi darajali urgʻu cheklangan holat ham mavjuddir. Asosiy urgʻularning ketma-ket joylashuvidan qochish va urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlar yonma-yon kelishidan hosil boʻladigan ritmga erishish maqsadi ikkita yechimga olib boradi: dastlabki bosh boʻgʻin uchinchi darajali urgʻuga aylanishi kerak yoki urgʻusizga, yoki ikkinchi darajali chap tomonga siljishi lozim, soʻngisi hech

⁶⁶ Argenis A. Stress and Rhythm. Universidad de Los Andes. 2009. –B. 5.

qanday ikkinchi darajali urgʻudan foydalanilmay sobiq bosh urgʻu butunlay olib tashlanadi. Demak, har ikkala strategiyaning maqsadi urgʻuli boʻgʻinlarni toʻgʻri taqsimlashdir. Quyida bir necha dastlab bosh urgʻuga ega boʻgʻinli soʻzlar va ularning unilari XFA belgilari asosida belgilangan.

Urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlar yonma- yon joylashtirish	Bosh urgʻuni olib tashlash
<i>adápt – àdaptátion /æ/</i>	<i>áctive – <u>act</u>ívity /æ/</i>
<i>doméstic – dòmestícity /e/</i>	<i>ànthropólogy – ànthrop<u>ol</u>ógical /ə/</i>
<i>enígma – ènigmátic /ɪ/</i>	<i>átom – <u>at</u>ómic /ə/</i>
<i>fragmént (verb) – fràgmentátion /ə/</i>	<i>clímate – <u>clim</u>átic /aɪ/</i>
<i>horízon – hòrízóntal /ɪ/</i>	<i>Gérman – <u>Ger</u>mánic /ɜ:/</i>
<i>Japán – Jàpanése /ə/</i>	<i>frágile – <u>frag</u>ílity /ə/</i>
<i>refórm – rèformátion /ə/</i>	<i>víctory – <u>vict</u>órious /ɪ/</i>
<i>transpórt – trànsportátion /ɔ:/</i>	<i>vírgin – <u>Vir</u>gínia /ə/</i>

Ikkinchi darajali urgʻu tahlilidan shuni xulosa qilish mumkinki, muayyan suffikslar soʻzga qoʻshilgandan keyin bosh urgʻu oʻrnini oʻzgartiradi: *átom – atomic* kabi. Bundan tashqari suffiksatsiya ikkinchi darajali urgʻu xosil qilishning asosiy manbaidir: *décorate – dècorátion* kabi. Shubhasiz ingliz tili urgʻu tizimida morfologiya muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, morfologik amaliyotning ikki turini farqlash lozim. Quyidagi soʻzlarga eʼtibor bering:

éducate – éducatíng – èducatíon

adápt – adápted – àdaptátion

díagnose – díagnoses – dìagnóstic

jóurnal – jóurnalist – jòurnalése

áutumn – áutumn-like – autumnal

Guvohi bo‘lganimizdek, yangi so‘z asosdan tashqarida hosil qilinganda bosh urg‘u o‘zgarishi ham saqlanishi ham mumkin. Masalan *éducate* so‘zining birinchi bo‘g‘ini bosh urg‘uga ega, unga –ing qo‘shimchasi qo‘shilganda ham bosh urg‘u o‘z o‘rnini o‘zgartirmaydi, lekin –ion qo‘shimchasini qo‘llaganimizda bosh urg‘u ikkinchi darajali urg‘uga aylanadi va boshqa bir bo‘g‘in bosh urg‘uga egalik qiladi. Shuning uchun ham biz suffikslarni biz urg‘uga ta’sir qiluvchi yoki urg‘uga nisbatan neytral kabi turlarga ajratishimiz mumkin.

Yuqorida ingliz tilidagi ikkinchi darajali urg‘uning hosil qiluvchi holatlar o‘zbek tilida ham uchrab turadi. Masalan, so‘z yasovchi yoki grammatik shakl yasovchi qo‘shimchalar atash ma’nosiga ega bo‘lgan so‘zlarga qo‘shilganda, yoki qo‘shma so‘zlar xosil qilinganda dastlabki bosh urg‘u endi ikkinchi darajali urg‘uga aylanadi: *paxtá-paxtákór*, *gúl-gùllár*, *kò‘zoynák*. Birinchi va ikkinchi misollarga e’tibor bergan bo‘lsak, ikkinchi darajali urg‘u birinchi darajali urg‘u bilan yonma-yon joylashgan.

Odatda zamonaviy ingliz tili lug‘atlarining aksariyatida uchinchi darajali urg‘u ko‘rsatib o‘tilmagan. Lekin ba’zi tilshunoslarning fikricha uchinchi darajali urg‘uni ahamiyatsiz deb bo‘lmaydi. Urg‘uning bu darajasi unlining reduksiyaga uchramasligi tufayli vujudga keladi. Nima uchundir mayyan unlilarning reduksiyaga uchrashi yoki uchramasligi haqida turli qarashlar mavjud bo‘lsada, ularni taxmin qilish va izohlash murakkabdir. Masalan, ko‘pincha reduksiyaga uchramagan bo‘g‘inlar yopiq bo‘g‘inda bo‘ladi (*actívity*) yoki unli cho‘ziq bo‘ladi, cho‘ziq monoftong (*Germánic*) yoki cho‘ziq diftong (*climátic*) bo‘lishi ham mumkin. Afsuski, barcha bu kabi unlilar reduksiyadan himoyalangan emas. (*infórm – ìnformátion /ə/*; *fragmént – fràgmentátion /ə/* qarshicóndémn – *còndemnátion /e/* ga). Bu jarayonga so‘zlarni tez tez takrorlanishi ham ta’sir qilishi mumkin. so‘zlovchi so‘zni qancha ko‘p qo‘llagan sari unlinking reduksiyaga uchrash ehtimoli ortib boradi⁶⁷. Masalan musiqa asbobi *trombon*

⁶⁷Balogné B. K, Slizárd S. The pronunciation of English. Korbai Hajnaltól. 2006. –B. 121.

soʻzni odatda [trəm'bəʊn] tarzida talaffuz qilinadi, bu cholgʻu asbobidan foydalanuvchilar esa [trəm'bəʊn] deb talaffuz qiladilar.

Uchinchi darajali urgʻuning tizimli ravishda hosil boʻladigan atigi bir nechta holatlar mavjud. Ulardan biri bu qoʻshma soʻzlarni hosil qilishdir. Qoʻshma soʻzlarning aksariyatida bosh urgʻu birinchi qismda boʻladi. Mantiqan u reduksiya bilan hamrohdir, xususan, ular dastlabki mavjud ritmik yaqqollikni yuqotsalarda, unlining toʻliqligi saqlanadi. Masalan, *bláck* va *bóard* soʻzlarining har ikkovida ham bosh urgʻuni qoʻllashimiz zarur. Ular birgalikda qoʻshma soʻzga oʻzgarganda *board* soʻzi bosh urgʻudan voz kechadi, ammo u oʻzidagi [ɔ:] choʻziq unlisini saqlab qoladi *bláckboard* ['blæk,bɔ:d]. Shuning uchun uning urgʻu darajasi 13 shaklida ifodalash mumkin. Bunday qarash asosidagi qoidani *rainbow* ['rem,bəʊ], *lifestyle* ['laɪf,stɑɪl] va *súperman* ['su:pə,mæn] kabi soʻzlarga tadbiiq qilinadi. Yasama boʻlmagan soʻzlar *bladder* ['blædə] yoki *blanket* ['blæŋkɪt], baʼzi tarkibida suffiks mavjud boʻlgan *blácking* ['blækɪŋ] yoki *blákker* ['blæbə] soʻzlarida ham shunday holat kuzatiladi. Qiziqarlisi shuki, baʼzi bir tarixiy qoʻshma soʻzlar oʻzlarining murakkab morfologik strukturasi yakunlab, hozirda tub soʻz normalari asosida urgʻu qoʻyiladi. Masalan *cupboard* soʻzi sezilarli reduksiyaga uchragan unli bilan ['kʌbəd] sifatida aytilsa devoriy shkaf maʼnosini anglatadi, ['kʌbɔ:d] (13 urgʻu modelida) shunchaki finjonlar turgan barkash deganidir. Dastlab *sheep* [ʃi:p] va *herd* [hɜ:d] soʻzlari qoʻshilib *shepherd* ['ʃepəd] soʻziga, *post* [pəʊst] va *man* [mæn] soʻzlari *postman* ['pəʊstmən] soʻziga, *black* [blæk] va *berry* ['berɪ] soʻzlari *blackberry* ['blækbəri] soʻziga aylandi⁶⁸. *Forehead* soʻzi esa ikki muqobil talaffuzga ega: birinchisi qoʻshma soʻzlarda tadbiiq qilinadigan qoidalariga binoan ['fɔ:hed], ikkinchi qismi reduksiyaga uchrashi normasi asosida ['fɔɪd].

Demak, soʻzning morfologik strukturasi uning talaffuzida aniq aks etadi, yaʼni bosh urgʻu va uchinchi darajali urgʻu bogʻlangan soʻzlarga real qoʻshma soʻzlardir. Afsuski, yuqorida keltirilgan barcha urgʻu normalari istisnolarga egadir.

⁶⁸Balogné B. K, Slizárd S. The pronunciation of English. Korbai Hajnaltól. 2006. –B. 122.

Leksik urg‘u darajalari haqidagi qarashlar turlicha bo‘lsa-da, ularning aynan birini dominant sifatida qabul qilish qiyin. Sababi, biz so‘zlardagi har bir bo‘g‘inni xosil qilishda jismoniy jihatdan turlicha energiya sarf etamiz. Shu nuqtai nazardan so‘zdagi bo‘g‘inlar va darajalar soni bir xil deyish ham mumkin. Ba’zi olimlarning fikricha, so‘zda faqatgina bitta yaqqollik avji (bosh urg‘u) mavjuddir, ikkinchi darajali urg‘u esa fonologik jihatdan ahamiyatga ega emas, chunki uning o‘rnini o‘zgarishi so‘zlar o‘rtasida hech qanday ma’noni farqlash vazifasini bajarmaydi u shunchaki so‘z sturkturasini ko‘rsatib beradi⁶⁹. Shuning uchun ingliz va o‘zbek tillarining lug‘aviy urg‘usiga umumiy ta’rif berilganda asosan bosh urg‘u nazarda tutiladi. Afsuski urg‘u darajalari haqida o‘zbek tilida manbalar cheklangandir. Sababi, deyarli hech bir yirik o‘zbek tili lug‘atlarida (entsiklopedik yoki izohli lug‘atlarda) va darsliklarda faqatgina bosh urg‘uning o‘rni ko‘rsatilgan. Ba’zan o‘zbek tilida urg‘uni darajalanishi haqida gapirilganda, urg‘uni darajalarga ajratish asosli dalillarga ega emas degan fikr bildiriladi.⁷⁰ Demak, leksik urg‘uning darajalanishi ingliz tilida o‘zbek tilidan ko‘proq ahamiyatga egadir.

⁶⁹ Heinz J. Stress. University of California. 2013. –B. 3. Claire-A. Forel & Genoveva P, Updated by Cornelia H and Carmen S. PHONETICS AND PHONOLOGY University of Oldenburg.:2005. –B. 45.

⁷⁰Фозиева М. Ўзбек тилида урғу.// Kognitiv tilshunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. Farg‘ona. 2017. –B. 262.

2.2. So‘z urg‘usining o‘rni, unga ta’sir qiluvchi omillar va aksentuatsion tendensiyalar

So‘z urg‘usi o‘rniga ko‘ra dunyo tillari ikki guruhga bo‘linadi: erkin va turg‘un (bog‘langan) urg‘uli tillar⁷¹. Turg‘un urg‘uli tillarda ba’zi istisnolarni xisobga olmagan holda leksik urg‘u so‘zlarning muayyan bir bo‘g‘iniga tushadi. O‘zbek tili so‘zning oxirgi bog‘ini urg‘u oladi. Gimsonning fikricha „ Ingliz tilida so‘z urg‘usi har qanday so‘zda asosiy urg‘uni har doim alohida bir bo‘g‘inga tushishini hisobga oladigan bo‘lsak bog‘langan, lekin ba’zi tillardagi kabi so‘zni tashkil etuvchi qismlari bo‘lmish bo‘g‘inlar zanjirining ma’lum holatiga aynan bog‘liq emasligini e’tiborga oladigan bo‘lsak erkin urg‘u hisoblanadi”⁷². Shuning uchun ham agar biz bo‘g‘inlari urg‘u qabul qilishi mumkin bo‘lgan barcha so‘zlarni inobatga olsak ingliz tilida so‘z urg‘usi erkin deb hisoblaymiz. Masalan *water*, *common* (urg‘u birinchi bo‘g‘inda), *become*, *misspell* (urg‘u ikkinchi bo‘g‘inda), *afternoon*(urg‘u uchinchi bo‘g‘inda, birinchi bo‘g‘in ikkinchi darajali va ikkinchi bo‘g‘in uchinchi darajali urg‘uni qabul qilgan), *representation* (to‘rtinchi bo‘g‘inga urg‘u tushadi) va hokazo.

Ingliz tilini o‘rganayotgan talaba va o‘quvchilarni qiynayotgan savol bu qanday qilib so‘zlardagi urg‘uli bo‘g‘inni ajrata olish mumkin? Buning asosiy sababi ingliz tili umumiy lug‘aviy urg‘u normalariga tayanuvchi o‘zbek(urg‘u so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi), tilidan tubdan farq qiladi. Ba’zi mualliflarning fikricha ingliz tili so‘z urg‘usi taxmin qilish shunchalik murakkabki, urg‘uning

⁷¹Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. —Т.: “Ўқитувчи”, 1981. —Б. 45, Jalilov S. Hozirgi o'zbek adabiy tili (fonetika va fonologiya). —Nukus.: 2011. —Б. 51.

⁷²Gimson A. An introduction to the Pronunciation of English. —London.: 1962. —Б. 216.

oʻrnini aniqlash uchun har bir soʻzni alohida oʻrganib chiqish lozimdir.⁷³ Albatta, ingliz tilida soʻz urgʻusining oʻrnini aniqlash mushkul jarayondir. Shunga qaramay mahalliy ingliz tilida gaplashuvchilar koʻp hollarda notanish soʻzlarga duch kelishganda ham urgʻudan toʻgʻri foydalanadilar. Urgʻuning oʻrnini belgilashga doir baʼzi qoidalar mavjud boʻlsa-da, ularning barchasi istisnolarga egadir.

Soʻzlardagi urgʻuning oʻzgaruvchanligi ingliz tilida turli tendensiyalarga sabab boʻldi. Ulardan biri bu ritmik tendensiyadir. Ritm omili muayyan boʻgʻin yoki boʻgʻinlarni urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinning ketma-ket sodir boʻlishi ritmik odatlar va tendensiyalar asosida urgʻu unsurlarining yaqinlik asosida bir vaqtda urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinni ajratib olish jarayonida kuzatiladi. Soʻz urgʻusi ingliz tilida soʻzning aynan bir boshlangʻich, oʻrta, yakuniy boʻgʻiniga tushishi mumkin. Koʻp holatlarda bosh urgʻu olgan boʻgʻindan oldingi boʻgʻin urgʻu olmagan yoki kuchsiz urgʻuga ega boʻladi, qolgan boʻgʻin esa ikkinchi darajali urgʻuga ega boʻladi: *supernatural* /su:pə'nætʃrəl/, *hypercritical* /haɪpə'krɪtɪkəl/. Shuning uchun urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlar ketma-ketligi ritmik usulda aniqlanadi. Ritmik tendensiyaning ikki turi mavjuddir: diaxronik (bosh urgʻu uch yoki toʻrt boʻgʻinli soʻzlarning oxiridan uchinchi boʻgʻinida boʻladi *'family, ar'ticulate*) va sinxronik (koʻp boʻgʻinli soʻzlarning bosh urgʻuda oldingi ikkinchi boʻgʻin ikkinchi darajali urgʻu oladi.)

Ingliz tilidagi soʻzlarning aksentual strukturasi zamonaviy ingliz tili soʻz boyligi turli til qatlamlari asosida vujudga kelganligi sababli beqaror boʻlishi mumkin. Resessiv tendensiya boʻyicha german tillarining birinchi yoki ikkinchi boʻgʻini urgʻulantiriladi. Baʼzi soʻzlar ingliz tiliga lotin tilidan oʻz urgʻu pozitsiyasini saqlagan holda oʻtgan: *perceive* /pə'si:v/, *percept* /'pɜ:sɛpt/, *perception* /pə'sɛpʃən/, *transcribe* /træn'skraɪb/, *transcript* /'trænskɪpt/, *transcription* /træn'skrɪpʃən/ va hokazo. Oʻzining ifoda maʼnosini yuqotgan prefiksli soʻzlardagi

⁷³Roach P. English phonetics and phonology. A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991. —B. 88.

resessiv urgʻuning ikkita ikkinchi darajali turi mavjuddir. (1) cheklangan va (2) cheklanmagan (urgʻu olmagan prefiks boʻyicha).⁷⁴

Cheklanmagan resessiv urgʻu mahalliy ingliz tilidagi koʻpgina soʻzlarning boshlangʻich boʻgʻiniga tushadi: *sunday* /'sʌndɪ/, *hopeful* /'həʊpfʊl/, *freedom* /'fri:dəm/, *brightness* /'braɪtnɪs/. Cheklangan urgʻu zamonaviy ingliz tilida ifoda maʼnosini yuqotgan prefiksli mahalliy soʻzlarning asos qismiga tushadi: *forgive* /fə'gɪv/, *asleep* /ə'sli:p/, *withdraw* /wɪð'drɔ:/, *again* /ə'geɪn/ va hokazo.

Oxirgi boʻgʻini urgʻu oladigan baʼzi soʻzlar mavjud, ammo bu baʼzi prefiksli feʼllar uchun chegaralangan. Baʼzi lotin va fransuz prefiksli feʼllari esa oxirgi boʻgʻinda urgʻu olish xususiyatini saqlab qolgan. Bunday xorij soʻzlarining mahalliy nutq normalariga moslashuvi aksentual assimilyatsiya deb nomlanadi. Tillar orasidagi oʻzaro aloqa nuqtai nazaridan bunday fonetik birlashuv tillar oʻrtasidagi aksentual aralashish deb nomlanadi. Ingliz tiliga fransuz tilidan olingan aksariyat olinma soʻzlar aksentual aralashish natijasida resessiv urgʻuga egadir. German tilidan va fransuz tilidan oʻzlashgan soʻzlarni taqqoslaydigan boʻlsak, fransuz tilidan oʻzlashgan soʻzlarda aksariyat holatlarda birinchi boʻgʻin urgʻu olmaydi.⁷⁵

Yuqoridagilardan tashqari retentiv tendensiya ham mavjud boʻlib soʻz hosil qilishdagi urgʻuning oʻzgarmas oʻrnini harakterlaydi. Retentiv tendensiya odatda bir xil asosdan hosil qilinadigan, urgʻu doim muayyan boʻgʻinga tushadigan va oʻzgarmaydigan holatlarda kuzatiladi: *'hope-'hoping-'hopefully*, *'life-'lively-'liveliness-'liveliness'*. Ingliz tilidagi koʻp sonli ikki va koʻp boʻgʻinli soʻzlarda bosh va ikkinchi darajali urgʻu oʻzak soʻzga tushadi: *de`clare-declaration*, *`examine-exami`nation*, *`prepare-pre`parathion*, *refugee /'refju:dʒ/-refuges /'refju:dʒiz/- refugee /'refju:dʒi:/*. D.Jones yasama soʻzlardagi urgʻuni aniq tariflaydi. Agar oʻzak soʻz bir boʻgʻinli boʻlsa, u holda u kuchli urgʻuga ega boʻlib

⁷⁴Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.—B. 132

⁷⁵Soxibov S. Ingliz tiliga fransuz tilidan kirib kelgan soʻzlar urgʻusi// Kognitiv tilshunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. Fargʻona. 2017. —B. 212.

qolgan affikslar esa urg‘u olmasligi mumkin: *cognitive* [ˈkɒgnɪtv] - *cognitivist* [ˈkɒgnətɪvɪst].

So‘z aksentuatsiyasidagi o‘zgarishlar turli tendensiyalarga sabab bo‘lgan bo‘lib, ular hamon davom etmoqda. A.C.Gimsonning ta’kidlashicha „, eng yaqqol o‘zgarish maydoni bu so‘z aksentuatsiyasidir”.⁷⁶

Peter Rovchning fikricha, ingliz tilidagi leksikurg‘usini o‘rnini aniqlashda til o‘rganuvchilar birinchi navbatda so‘z haqidagi quyidagi ma’lumotlarga ega bo‘lishi lozim:

1. So‘zning morfologik jihatdan tuzulishi uning oddiy yoki murakkabligi ya’ni affikslar soni yoki so‘zning qo‘shma yoki tub so‘z ekanligi.
2. So‘zning qaysi so‘z turkumiga mansubligi (ot, sifat, son, fe’l, ravish).
3. So‘zdagi bo‘g‘inlar soni (bir yoki undan ortiq).
4. Bo‘g‘inlarning fonologik strukturasi (monoftong yoki diftong ekanligi).⁷⁷

Yuqoridagilarni inkor etmagan holda, ba’zi olimlar so‘zlarning tarixini, ya’ni etimologiyasini ham bilish urg‘uni o‘rnini aniqlashda muhim deb hisoblaydilar.⁷⁸ Ta’kidlab o‘tilganidek atash ma’nosiga ega bo‘lgan bir bo‘g‘inli so‘zlarning barchasi leksik urg‘uga ega. Albatta bir bo‘g‘inli so‘zlarda urg‘usini aniqlash qiyinchilik tug‘dirmaydi, bo‘g‘inlar soni ko‘payib borgan sari urg‘uning o‘rnini aniqlash murakkablashib boradi.

Masalan, ikki bo‘g‘inli fe’llarda agar ikkinchi bo‘g‘in o‘z ichiga diftong yoki cho‘ziq unlini olsa yoki oxirgi bo‘g‘in birdan ortiq undosh tovushlar bilan tugasa urg‘u ikkinchi bo‘g‘inga tushadi: *apply* /əˈplaɪ/, *attract* /əˈtrakt/, *arrive* /əˈraɪv/,
assist /əˈsɪst/. Agar qisqa unli ikkinchi bo‘g‘inda bo‘lsa, urg‘u so‘zning birinchi bo‘g‘iniga tushadi: *open* /ˈəʊp(ə)n/, *envy* /ˈenvɪ/.

⁷⁶A. C. Gimson. English as she is spoke (n). New Society, 8 July 1976, -B. 72.

⁷⁷Roach P. English phonetics and phonology. A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991. —B. 88.

⁷⁸Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009 —B. 76.; Robert S, Minkova D. English Words. History and Structure. —Cambridge.: Cambridge University Press, 2001. —B. 168.

equal /'i:kwəl/, enter /'entə/. Agar qisqa unli oxirgi bo'g'in tarkibida bo'lsa ham ushbu bo'g'in urg'u olmaydi (follow/'fɒləʊ/, borrow /'bɒrəʊ/). Ikki bo'g'inli sifatlarni ham yuqorida keltirilgan qoida asosida urg'ulantiriladi. *lovely* /'lʌvli/, *divine* /dɪ'vaɪn/, *even* /'i:v(ə)n/, *correct* /kə'rekt/, *hollow* /'hɒləʊ/, *alive* /ə'laɪv/. Aksariyat urg'u qoidalarida istisnolar mavjuddir. Masalan *honest* /'ɒnɪst/ va *perfect* /'pɜ:(r)fɪkt/ so'zlari. Har ikkida ham oxirgi bo'g'in ikkita undosh bilan tugashiga qaramay, urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga tushadi.

Otlar esa turlicha qoidalarni taqozo etadi: agar ikkinchi bo'g'in o'z tarkibiga qisqa unlini olsa, urg'u odatda so'zning birinchi bo'g'iniga tushadi. Aksincha bo'lsa, ikkinchi bo'g'in urg'u oladi: *money* /'mʌni/, *estate* /'steɪt/, *product* /'prɒdʌkt/, *balloon* /bə'lu:n/, *larynx* /'lærɪŋks/, *design* /dɪ'zaɪn/. Boshqa ikki bo'g'inli ravishlar va predloglar ham huddi fe'llar va sifatlarni kabi urg'u o'rniga egadir.

Uch bo'g'inli fe'llarda agar oxirgi bo'g'in o'z ichiga qisqa unlini olsa va bitta undosh bilan tugasa, shu bo'g'in urg'u olmaydi, eng so'nggi bo'g'indan oldingi bo'g'in esa urg'uga ega bo'ladi⁷⁹: *encounter* /ɪn'kaʊntə/, *determine* /dɪ'tɜ:(r)mɪn/. Agar oxirgi bo'g'in tarkibida cho'ziq unli yoki diftong tovush bo'lsa yoki birdan ortiq undosh tovush bilan tugasa, urg'u aynan shu bo'g'inda bo'ladi: *entertain* /entə'teɪn/, *resurrect* /rezə'rekt/. Otlarda esa, agar oxirgi bo'g'in o'z ichiga qisqa unli yoki əu ni olsa, bu bo'g'inga urg'u tushmaydi; agar o'rtadagi bo'g'in tarkibida cho'ziq unli yoki diftong bo'lsa yoki birdan ortiq undosh tovush bilan tugasa, urg'u o'rta bo'g'inga tushadi: *mimosa* /mɪ'məʊzə/, *disaster* /dɪ'zɑ:stə(r)/, *potato* /pə'teɪtəʊ/, *synopsis* /sɪ'nɒpsɪs/. Agar oxirgi bo'g'in o'z ichiga qisqa unlini olsa va ikkinchi bo'g'inda doim qisqa unli mavjud bo'lib bittadan ortiq bo'lmagan undosh tovush bilan tugasa, urg'u so'zning birinchi bo'g'inida bo'ladi: *quantity* /'kwɒntəti/, *emperor* /'emp(ə)rə(r)/, *cinema* /'sɪnəmə/, *custody* /'kʌstədi/.

⁷⁹Roach P. English phonetics and phonology. A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991. —B. 90.

Yuqorida keltirilgan qoidalarning barchasi urgʻuning choʻziq unli yoki diftonga ega, birdan ortiq undosh bilan tugaydigan boʻlishini taʼkidlagan boʻlsa, uch boʻgʻinli otlar bundan mustasnodir. Agar oxirgi boʻgʻin yuqoridagidek tipdagi ot boʻlsa, urgʻu soʻzning birinchi boʻgʻiniga tushadi: *intellect* /'intəlekt/, *telecast*/'teli,kɑ:st/. Sifatlar ham shunday qoidaga amal qilishni taqozo etadi: *opportune*/'ɒpə(r)tju:n/, *fairytale* /'feəri,teɪl/, *versatile* /'vɜ:(r)sətəɪl/, *derelict* /'derəlɪkt/.

Ingliz tilidagi leksik urgʻu joylashuvining yanada murakkablashuvi affiksatsiya va qoʻshma soʻzlar xosil qilinganda yaqqol namoyon boʻladi. Xususan, qoʻshimchalarning urgʻuga qay darajada taʼsir qilishini bilish uchun biz albatta ushbu qoʻshimchaning turini (prefiks yoki suffiks ekanligini), tarixini (ushbu qoʻshimchaning tilga qaysi tildan kirib kelganligi) bilish muhim ahamiyatga egadir. Masalan ingliz tilidagi aksariyat old qoʻshimchalar lotin va german tillariga tegishli boʻlib, soʻz tarixini bilish urgʻu oʻrnini topishda yordam beradi:

German tilidan kelib chiqqan prefikslar	Lotin tilidan kelib chiqqan prefikslar
<i>a-, be-, for-, mis-, out-, over-, un-, under-, up-, with-:awake, believe, forgive, foresee, mistake, outrun, overdo, untie, understand, uphold, withdraw</i>	<i>a(d)-, com-, de-, dis-, ex-, en-, in-, o-, per-, pre-, pro-, re-, sub-, sur-:admix, complain, dislike, exclude, entreat, inhale, oppose, persuade, remember, subsidize, surmount.</i>
1) Baʼzi prefikslar har doim urgʻu olmaydi: <i>a-, be-, fore-, with-</i> .	1) German prefikslaridan farqli ravishda aksariyat lotin prefikslari feʼlning qismi boʻlib kelganda urgʻu olmaydi: <i>compare, disturb, produce, expect.</i>
2) Boshqalari prefiks+feʼl shaklidagi kombinatsiyada odatda ikkinchi darajali urgʻuga ega boʻladi; <i>undo, outdo, overlook, underpray.</i>	2) Bu prefikslar soʻzning bir qismi boʻlib ot sifatidagi funksiyani bajarsa koʻpincha bosh urgʻu
3) Ikkinchi qoidaga istisno sifatida agar prefiks ot qoʻshma soʻzi	

qolipi kabi otdek funksiyani bajarsa prefiks yoki uning birinchi bo'g'ini bosh urg'uga ega bo'ladi: <i>foresight, outlook, overdose, underwear, upstart.</i> ; I couldn't stop OVERflow of the tank!	oladi: Fresh PROduce (ot) is expensive in winter. The company will proDUCE (fe'l) new brands. Bu misollarda urg'u qoliplaridagi farqlar so'z turkumlarini farqlashga yordam beradi.
--	---

Albatta, keltirilgan old qo'shimchalar hozirda o'zining qo'shimchalik xususiyatini yuqotib ularning ko'pi tub so'zga aylanib bo'lgan.

O'zbek tilida ham urg'uga ta'sir qiluvchi prefikslar mavjuddir. Masalan alla-shuningdek, sifatning ma'nosini orttirish maqsadida qo'llanadigan prefikslar urg'uni o'zi bilan birga olib yuradi: állakim, állanima, sáp-sariq, yám-yashil. Aslida ko'plab old qo'shimchalar fors tojik tilidan olingan bo'lib, ular sof turkiy tilda kamdan-kam qo'llanilgan. Yuqorida keltirilgan old qo'shimchalar istisno sifatida qabul qilingan bo'lib, odatda o'zbek tilida prefikslar urg'u olmaydi.

Ingliz tili urg'u doirasida biz mavjud suffikslarni uch turga bo'lishimiz mumkin.⁸⁰

1) Urg'uga neytral suffiks – asosda mavjud urg'uning o'rniga ta'sir qilmaydigan suffiks	2) Urg'uni tortuvchi suffiks – urg'uning asosning muayyan bir bo'g'ida bo'lishiga sabab bo'ladigan suffiks	3) Urg'u olgan suffiks – suffiksning o'zi urg'u oladigan turi
---	--	---

⁸⁰Celce-Murcia M., Brinton D., Goodwin J. Teaching Pronunciation: A Reference 8. for Teachers of English to Speakers of Other Languages. - Cambridge: Cambridge University Press, 1996. –B. 136. Gimson A. Gimson's Pronunciation of English. Sixth Edition./ Revised by 11. Alan Cruttenden. – London, New York: Edward Arnold, 2001. –B. 226-227

<p>1) Urg'uga neytral suffikslarning aksariyatining kelib chiqishi german tillariga borib taqaladi: -hood, -less, -ship, -ful, va hokazo. Masalan: <i>motherhood, flawless, shameful, membership</i>.</p> <p>2) Qolgan neytral suffikslarning hammasi ham german tillaridan olingan emas. Ularning ko'pchiligi -ment suffiksi bilan bir xil funksiyani bajaradigan oxiri -y bilan tugaydigan suffikslardir: -ary, -ery, -ory, -cy, -acy, -ty; bundan tashqari -ish, -ism, -ist, -er, -ess, -ness, -dom va hokazo. Masalan: <i>disaGREEment, inFIRmary, DELicacy, FOOLish, SEParatist, LIONess</i> kabi.</p>	<p>1) Urg'u suffiksdan oldingi bo'g'inda bo'ladi:</p> <p>-eous: <i>advangeTAous</i></p> <p>-graphy: <i>phoTOgraphy</i></p> <p>-ial: <i>proVERBial</i></p> <p>-ian: <i>PaRIsian</i></p> <p>-ic: <i>cliMATIC</i></p> <p>-ical: <i>ecoLOGical</i></p> <p>-ious: <i>inJURious</i></p> <p>-ity: <i>aBILity</i></p> <p>-ion: <i>eduCAtion</i></p>	<p>1) Asosan fransuz tilidan olingan suffikslar so'zning oxirgi bo'g'ida bosh urg'uga ega bo'ladi:</p> <p>-</p> <p>aire: <i>questionNAIRE</i></p> <p>-eer: <i>volunTEER</i></p> <p>-ese: <i>VietnamESE</i></p> <p>-esque: <i>groTESQUE</i></p> <p>-ique; <i>anTIQUE</i></p> <p>-oon: <i>balloon</i></p> <p>-ette: <i>casSETTE</i></p>
--	--	--

O'zak va suffiksning kelib chiqish tarixi turlicha bo'lsa, suffiks ingliz tilidagi urg'uning qolipini belgilaydi. German tillariga tegishli bo'lgan **-ly** va **-ness** suffikslari kelib chiqishiga ko'ra roman tillariga tegishli bo'lgan so'zlarga qo'shilganda urg'uda hech qanday o'zgarish bo'lmaydi: *PASSive, PASsiveness*, ammo lotin suffiksi bo'lgan **-ity** *PASSive* so'ziga qo'shilganda *pasSIVity* ga o'zgaradi.

Ba'zi suffikslar alohida sabablarga ko'ra urg'uga neytral yoki urg'uli bo'lishi mumkin. Masalan: ko'p hollarda urg'uga nisbatan neytral holda uchraydigan **-able** : *adore=aDORable, question=QUEStionable, reconcile=Reconcilable*. Shunga qaramay, bir nechta ikki bo'g'inli asosga

qo‘shilganda oxirgi bo‘g‘indagi urg‘u birinchi bo‘g‘inga ko‘chadi: *admire=ADmirable, apply=APplicable, prefer=PREferable*. Ba‘zi hollarda **-able** ning neytral bo‘lishi alternativ talaffuzga olib kelishi mumkin: *apPLICable, COMparable-comPARable*(umumiy amerikanhada), *deMONstrable-DEMonstrable*, hokazo.

O‘zbek tilida ham mavjud suffikslarni shartli ravishda ikki turga ajratishimiz mumkin: urg‘u oladigan va urg‘u olmaydigan suffikslar.

Oz sonli suffikslar odatda urg‘u olmaydi:

- -ta (dona son qo‘shimchasi) *béshta*;
- -cha (ravish yasovchi qo‘shimcha) *rúscha*;
- -tacha (chama son qo‘shimchasi) *úchtacha*;
- -gina (kina) (yuklama bo‘lsa) *ulárgina*;
- -dek, -day (o‘xshatish qo‘shimchalari) *ótdek, tuyáday*;
- -ov, -ova, -yev, -yeva (familiyaning so‘ngi bo‘g‘inlari)⁸¹*Xolmátov*;
- -ma (fe‘lning bo‘lishsizlik qo‘shimchasi) *bórma*;
- -man, -san, -miz, -siz (shaxs ko‘rsatuvchi bog‘lama va shaxs-son qo‘shimchalari) *talabáman, talabásiz*;
- -di, -gan, -moqchi, -ajak kabi (zamon qo‘shimchalari) *kéldi*;
- qo‘shimcha yuklamalar: *oldi-ku, sen-chi, keldi-da*;
- -dir qo‘shimchasi ham (har qanday vazifani bajarayotgan paytda ham) urg‘u olmaydi.

Demak, o‘zbek tilida muayyan holatlarda so‘zga suffikslar qo‘shilganda ham leksik urg‘u o‘z o‘rnini o‘zgartirmaydi.

Qo‘shma so‘zlar ham o‘ziga xos urg‘u normalarini taqozo etadi. Qo‘shma so‘zlar birdan ortiq asosdan tashkil topgan bo‘lsa-da, grammatik va semantik jihatdan bir so‘zga tengdir. Qo‘shma so‘zlar bir so‘z qilib qo‘shib(dishwasher), defis bilan (user-friendly), yoki ikki element o‘rtasida bo‘sh joy tashlab(season ticket) yozilishi mumkin. Keltirilgan uchchala yo‘ldan birini tanlashning tizimli

⁸¹Muhammadov E. So‘z urg‘usi // Imtihon. 2016. № 6. —B.4.

yo‘li mavjud emas. Shunga qaramay, birinchi elementi bosh urg‘uga ega qo‘shma so‘zlar bir so‘z qilib yoki defies bilan yozish va bosh urg‘u so‘nggi elementda bo‘lsa, asoslarni ajratib ajratib yozish tendensiyasi bor.

Sifat o‘zidan keyin kelayotgan otga tobe bo‘lsa demak ular so‘z birikmasini hosil qilishadi, va odatda ikkinchi so‘z birinchisiga qarganda ko‘proq urg‘uga ega bo‘ladi: *polished 'wood, , interesting 'book, , funning 'water, , hard 'work, , difficult 'course.*

Qo‘shma so‘zlarning birinchi elementi ikkinchisiga qaraganda ko‘proq urg‘u olishi qo‘shma so‘zlarga xos holat hisoblanadi: *'firewood, 'library book, 'running shoes, 'homework.*⁸²

Urg‘u qo‘shma so‘zning birinchi bo‘g‘inida bo‘ladigan holatlar:

- Ikki element bir so‘z sifatida yozilganda: *'headline, 'screwdriver, 'laptop, 'lifestyle;*
- Ot+ot strukturadagi qo‘shma so‘zlar: *'picture frame, 'child abuse, 'theme park.*
- Sifat+ot, ot’s+ot, ot+fe’l, ot+fe’l ing: *'batting average, 'bull'seye, 'crow'snest, 'landfill, 'ear-splitting, 'job-sharing.*
- Fraza shaklidagi yoki predlogli fe’llar ot sifatida qo‘llanilganda: *'burn-out, 'lay-off, 'melt-down, 'set-up.*

Quyidagi holatlarda qo‘shma so‘zlar, so‘z birikmalarida urg‘u oxirgi elementga tushadi:

- Agar birinchi element predmetning nimadan tayorlangani yoki tarkibini bildirsa: *cherry 'pie, pork 'chop, pee 'pudding, panama 'split* kabi. Shuni esda saqlab qolish lozimki, *cake, water va juice* so‘zlari bundan mustasno, ular ikkinchi element vazifasida kelganda bosh urg‘uni olmaydi: *'carrot cake, 'orange juice, 'mineral water.*

⁸²Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009. –B. 77.

- Agar birinchi element atoqli ot bo'lsa: , *Euston 'Road, the, Hilton 'Hotel, , Oxford 'Circus*, lekin street so'zi bundan mustasno bo'lib, street ikkinchi element sifatida qatnashganda ular normal boshlang'ich urg'u ga ega bo'ladi: *'Oxford street, 'Euston Street*.
- Birinchi element joy yoki vaqt nomini bildirsa: *,city 'centre, ,town 'hall, ,summer 'holidays, ,Easter 'bunny, ,Christmas 'pudding, ,morning 'paper, ,office 'party, ,kitchen 'sink*.
- Har ikkala komponent ham teng tasviriy darajaga ega bo'lsa: *acid 'rain, aroma 'therapy, fridge-'freezer;*
- Birinchi element qiymatni bildirsa: *100 percent 'effort, dollar 'bill, pound 'note*.

Qo'shma sifatlarda bosh urg'u dastlabki elementda *'seasick, 'hen-pecked, `ladylike* va so'vngi elmentda *deep-'seated, rent-'free, skin-'deep, sky-'blue*.

Ba'zida so'zlarning bunday tartibda kelishi so'z birikmasi yoki qo'shma so'zni hosil qiladi. Bu yerda esa urg'uning boshlang'ich yoki oxirgi elmentda qo'llanishi farqlashga yordam beradi.

Qo'shma so'z =boshlang'ich urg'u	So'z birikmasi=so'nggi urg'u
<i>a 'darkroom</i> = tasvirni suratga aylantirish xonasi	<i>a dark 'room</i> = qorong'u xona
<i>a 'moving van</i> =boshqa uyga ko'chayotganda mebellarni olib o'tish	<i>a moving 'van</i> = harakatdagi furgon
<i>a 'blackbird</i> = qush turi	
<i>an 'English teacher</i> = ingliz tili o'qituvchisi	<i>a black 'bird</i> = har qanday qora qush <i>an English 'teacher</i> = ingliz millatiga mansub o'qituvhi

Ingliz tilidagi so'zlarda so'z urg'usi qolipi turlicha bo'lishi mumkin. Urg'u o'rning erkin variant ritmik va analogik bosimga, so'zlardagi tovush strukturasi muhim qo'shimcha o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

O'zbek tilidagi qo'shma, juft va takror so'zlar albatta bittadan leksik urg'usiga (bosh urg'uga) egadir. Urg'u har doim so'zning oxirgi bo'g'inida bo'ladi. Ba'zi tilshunoslarning fikricha esa takror so'zlarda urg'u so'zning birinchi qismida bo'ladi: *kungaboqár, aka-uká, ásta-asta*.⁸³

Ingliz tilidagi urg'uga olinma so'z va qo'shimchalarning ta'siri kuchli bo'lgan bo'lsa o'zbek tili ham bundan mustasno emas. Sababi aynan boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilida mavjud so'zlar bilan omonimlikni xosil qildi va urg'uning joylashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shunday ekan bu so'zlarni farqlashda biz so'z urg'usiga murojaat qilamiz:

olma (ot) – *olma*(fe'l)

etik (kiyim) – *etik* (fan)

atlas (ko'ylak) – *atlas* (xarita)

hozir (tayyor) – *hozir* (payt)

yangi(kitob) – *yangi* (payt)

qo'llar (ot) – *qo'llar* (fe'l)

yaxshi (sifat) – *yaxshi* (ravish)

akademik (litsey) – *akademik* (olim)

texnik(sifat) – *texnik* (ot)

soya(yorug'lik tufayli xosil bo'ladigan qoramtir shakl) – *soya* (o'simlik)

banda (inson) – *banda* (jinoiy guruh)

Keltirilgan misollardan ma'lum bo'ladiki, leksik urg'u nafaqat ingliz balki, o'zbek tilida ham muayyan holatlarda so'z turkumlarini farqlash funksiyasini bajaradi: *qo'llar* (ot) – *qo'llar* (fe'l), *increase* ['inkri:s] (ot) - *increase* [in'kri:s] (fe'l).

O'zbek tili so'z urg'usining murakkablashuviga o'zlashgan so'zlar ular bilan bir qatorda ba'zi o'zbekcha so'zlar ham hissa qo'shgan. Ya'ni bu so'zlarda urg'u so'zning boshqa bir bo'g'iniga tushadi:

- Buyruq fe'lida: *gápir, bóshla*.

⁸³Muhammadov E. So'z urg'usi // Imtihon. 2016. № 6. –B.4.

- Qo‘shma va ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasida: *sótib oldi, yózi b oldi, bérib yubordi.*
- O‘rttirma darajali sifatlarda: *bús-butun, yám-yashil.*⁸⁴
- Bir so‘zdan tashkil topgan sonlarda: *sákson, ólti.*
- Murakkab sonlarda: *ó‘n besh, yígirma uch.*
- Ravishlarda: *tóza, yángi.*
- So‘roq olmoshlarida: *níma, qáysi, qáchon.*
- Belgilash olmoshlarida: *hámma, bárch a, bári, há r bir, há r qachon, há r qaysi.*
- Bo‘lishsizlik olmoshlarida: *hé ch kim, hé ch narsa.*
- Gumon olmoshlarida: *kímdir, állanima.*
- Bog‘lovchilarda: *lékin, ámmo, chú nki, zéro.*
- Modal so‘zlarda: *albátta, bá lki.*
- Takror so‘zlarda: *kátta-katta.*
- Arab tilidan olingan kishi ismlari: *Lutfú lla, Asadú lla.*⁸⁵

Ayni paytda o‘zbek tilida so‘z urg‘usi umuman tushmaydigan so‘zlar ham mavjud. Masalan, sof ko‘makchilar leksik urg‘u olmaydi, urg‘u o‘zidan oldingi so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi: *maktáb sari, kún bo‘yi, hámma bilan.* Qisqartma otlarda urg‘u hodisasi (bosh urg‘u) kuzatilmaydi: *BMT, AQSH, NATO.*⁸⁶

Shu o‘rinda qisqartma otlardagi urg‘u ingliz tilida asosan XX asr manbalarida har bir qism alohida bosh urg‘uga ega degan fikr keltirilgan (*‘U’ S’A* kabi). Bu qarash ingliz tilidagi ba’zi so‘zlarda ikki va undan ortiq leksik urg‘u mavjud degan qarashga sabab bo‘ldi. Lekin hozirda mavjud adabiyotlar va lug‘atlar bu fikrni rad etadi (*USA / ,ju: es ‘ei/*).

Ingliz tili ayni paytda xalqaro til bo‘lganligi sababli undagi urg‘uga ta’sir qiluvchi omillarning barchasini to‘liq va aniq izohlash qiyin. Aynan shuning uchun turli chegaralangan qarashlar mavjud. Xususan, bir necha bo‘g‘inli oxirgi

⁸⁴Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. —Ташкент. “Ўқитувчи”, 1990.—В. 44.

⁸⁵Bokhari H, Washington N. Stress in Saudi Diaspora Uzbek and its relation to stress in Turkish. //Excerpt from Proceedings of the 1st Conference on Central Asian Languages and Linguistics (ConCALL). Indiana University. Volume 1, 2015. —В. 52

⁸⁶Marasulov K. Hozirgi O‘zbek Adabiy Tilidan Qo‘llanma. 2-qism. Farg‘ona.: 2015. —В. 13.

bo‘g‘inga yaqin joyda urg‘uga ega bo‘lagan so‘zlardan keyin urg‘u boshlang‘ich bo‘g‘inga yaqin holatda joy olgan so‘z kelsa, birinchi so‘zdagi urg‘u o‘zidan urg‘u olishi mumkin bo‘lgan bo‘g‘inga ko‘chadi degan qarash mavjud.⁸⁷ Masalan *academic* so‘zi alohida so‘z sifatida urg‘u so‘zning oxiridan ikkinchi bo‘g‘iniga tushadi [-dem-]. Shunga qaramay, bu so‘zdan so‘ng „year“ so‘zi kelsa urg‘u ko‘pincha so‘zning birinchi bo‘g‘inida bo‘ladi[æk]. Natijada „academic `year“ urg‘u namunasi hosil bo‘ladi. Ajratilgan holda *fundamental* va *Japanese* so‘zlarida bosh urg‘u –ment va –nese bo‘g‘inlariga tushsa, nutq bilan bog‘langan holda fund- va Jap- bo‘g‘inlari qolganlariga qaraganda yuqoriroq urg‘uga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari, qo‘shma so‘zlarga urg‘u qo‘yishda umumiy amerikancha va britanacha talaffuz normalarida ham farqlar mavjud:

Britanacha talaffuz normasiga ko‘ra	Umumiy amerikancha talaffuz normasiga ko‘ra
'Season ,ticket	,Season 'ticket
,Adam's 'apple	'Adam's ,apple
,Peanut 'butter	'Peanut ,butter
,Vocal 'cords	'Vocal ,cords

Ingliz tilidagi urg‘uning pozitsiyasiga nutqning tempi ham ta’sir qilishi mumkin. Yuqori temp artikulyatsiyasi ehtiyotkorlikni pasaytiradi, unlilar reduksiyaga uchraydi yoki tushirib qoldiriladi, ikkinchi darajali urg‘u ham tushirib qoldirilishi mumkin. The `whole organi`zation of the `meeting was `faulty.⁸⁸

O‘z o‘rnida o‘zbek tili ham turlicha chalkashliklardan holi emas, albatta. Masalan, unli boshqa unliga o‘xshab o‘qilsa, urg‘u olmaydi:

A unlisi quyidagi unlilarga moyil talaffuz qilinadi:

⁸⁷Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poliprint. Ungvár.: 2009. –B. 78.

⁸⁸СоколоваМ, ГитовтК, ТихоноваИ, ТихоноваР. EnglishPhonetics. ATheoreticalCourse. Москва.: Высшаяшкола, 1991. –Б. 107.

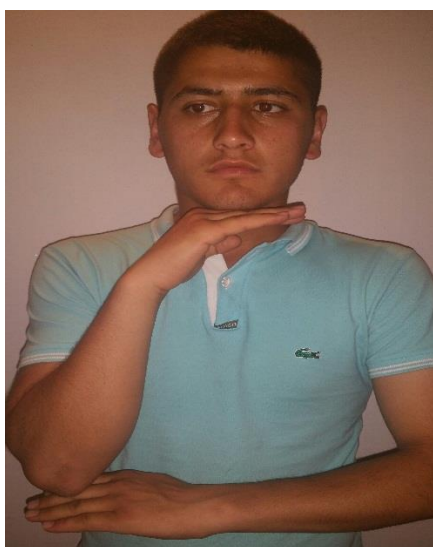
- O unlisiga moyil: *zamón, javób.*
- I unlisiga moyil: *munosabát, muomalá.*
- O‘ unlisiga moyil: *davlát, ravshán.*

O unlisi quyidagilarga moyil talaffuz qilinadi;

Rus tili orqali yevropa tillaridan kirgan so‘zlarda o unlisi urg‘uli bo‘g‘indan oldin kelsa, a unlisi tarzida; bo‘g‘indan keyin kelsa, i unlisi tarzida o‘qiladi: kompyúter, réktor. O unli tovushi o‘ unlisi tarzida o‘qilsa, o unlisi urg‘u oladi: nóta, nóyabr, óna, móda.

- A unlisiga moyil: *monitóring, konbáyn.*
- I unlisiga moyil: *diréktor, tráktor.*

Leksik urg‘uni aniqlashning yana bir sodda usuli mavjud. Buning uchun siz qo‘lingizni tashqi tomonini jag‘ ostiga tegar tegmas holatda tuting va so‘zni orfoepik jihatdan to‘g‘ri talaffuz qiling. Jag‘ingiz qaysi bo‘g‘inda qo‘lingizga tegsa, o‘sha bo‘g‘indagi unli urg‘u olgan bo‘ladi.⁸⁹

Albatta, bu fikrni hozirda barcha olimlar ma‘qullagan emas. Sababi, turli omillar oqibatida xatoliklarga yo‘l qo‘yilish ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun ilmiy tajribalarda maxsus asboblardan foydalanish aniqlikni, tajribaning ishonchliligini belgilab beradi.

⁸⁹Muhammadov E. So‘z urg‘usi // Imtihon. 2016. № 6. —B.4.

Ingliz tilidagi urg‘uning beqarorligi va chalkashliklari tufayli olimlar aksentuatsion qoliplar orqali ifodalashni taklif qildilar. D.Jonesning to‘g‘ri talaffuz lug‘atini tahlil qilish doirasida G.P.Torsuyev ingliz tilidagi so‘zlarning o‘n bitta aksentual qolipini va aksentual bo‘g‘in qoliplarini yaratdi.⁹⁰ A.C. Gimson ingliz tilini xorijiy til sifatida o‘rganuvchilar uchun ingliz tilidagi so‘zlarning ellikdan oshiq aksentual bo‘g‘in qoliplarini yaratdi.⁹¹ Boshqa mualliflardan, masalan, Yi-Chen Fu ingliz tilidagi so‘zlarning fonemik strukturasi doirasida taxminan qirqtadan saksontagacha aksentual bo‘g‘in qoliplarini aniqlagan.⁹² Quyida Torsuyevning grafik belgilari asosidagi ko‘p uchraydigan aksentual bo‘g‘in qoliplari keltiriladi: \perp asosiy urg‘uga ega bo‘g‘in, \top ikkinchi darajali urg‘uga ega bo‘g‘in, $-$ kuchsiz bo‘g‘in.

Bir bo‘g‘inli so‘zlarning urg‘u qolipi bo‘lmaydi. Agar so‘zlar atash ma‘nosiga ega bo‘lgan so‘zlar ot, sifat, fe‘l, ravish, sondan biriga mansub bo‘lsa, ular urg‘uning bir darajasiga ega bo‘ladi. Yordamchi so‘zlar (yordamchi fe‘llar, bog‘lovchilar, predloglar, olmoshlar va muayyan ravishlar) odatda urg‘usiz yoki yarim urg‘uga ega bo‘ladi. Ularga urg‘u qo‘yish so‘z birikmasining strukturasi, uni tashkil qiluvchi qismlari bilan bog‘liq.

So‘z urg‘usi darajalari o‘rtasidagi farq asosiy va ikkinchi darajali urg‘uni va so‘zlardagi turli aksentual qoliplarni shakllantiradi: $/\perp \perp/$, $/\perp \top/$, $/\top \perp/$, $/\perp \top \perp/$ va hokazo. Urg‘ularning so‘zdagi bo‘g‘inlarda taqsimlanishi so‘zning aksentual bo‘g‘in strukturasi hosil qiladi. Masalan, bir aksentual qolipda turlicha aksentual bo‘g‘in strukturalari mavjud bo‘ladi: $/\perp \perp -/$, $/\perp - \perp -/$, $/\perp - - \perp -/$, $/\perp - - \perp/$ va hokazo.

Aksentual qoliplar va ularning aksentual bo‘g‘in strukturalari so‘z hosil qilishning morfologik turi, so‘zdagi bo‘g‘inlar soni, so‘zdagi affiks va suffikslar va

⁹⁰Torsuyev Г. П. Вопросы акцентологии современного английского языка. М., 1960. -В. 52 — 61.

⁹¹A. C. Gimson. A Practical Course of English Pronunciation. London, 1975, -В. 33 — 43.

⁹² Yi-Chen Fu. The Phonemic Structure of English Words. Taipei, Taiwan, 1960, -В. 152— 160.

asosning semantik vazni va boshqa soʻz aksentuatsiyasiga taʼsir qiluvchi omillar va tendensiyalar orqali aniqlanadi.⁹³

Ayni paytgacha oʻzbek tilida hali hech bir tilshunos aksentual boʻgʻin qoliplarini tilimizga tadbiq qilmagan. Buning asosiy sababi, urgʻu darajalarining ingliz tiliga nisbatan oʻta muhim ahamiyatga ega emasligi va murakkablik darajasining pastligidir. Yaʼni urgʻuning oxirgi boʻgʻinga tushmay qolishi faqatgina alohida holatlarda, lugʻatimizda mavjud barcha soʻzlarga nisbatan kam sonli soʻzlarda kuzatiladi. Asosan rus tilidan oʻzlashgan soʻzlar oʻtgan asrda oʻzbek tili leksik urgʻusiga sezilarli taʼsir qilgan boʻlsa, mustaqillik yillaridan beri ularning soni tobora kamayib bormoqda.

Aksentual qolip va ularning boʻgʻin strukturalari mavjud qarashlarni yanada soddalashtirishga yordam beradi. Shuni inobatga olgan holda, istisno tariqasida oʻzbek tilida ham sodda shakldagi urgʻu va boʻgʻin asosidagi qoliplarni yaratish foydadan xoli emas deb oʻylaymiz. Urgʻu darajalaridan ikkinchi darajali urgʻu oʻzbek tilida ingliz tiliga nisbatan katta ahamiyatga ega emas. Shuning uchun oʻzbek tili aksentual modelida uni qoʻllashga yetarli asos yoʻq degan fikrdaman. Demak, faqatgina ikkita urgʻuli (bosh urgʻuli) \perp va urgʻusiz (urgʻu olmagan) — boʻgʻinlar doirasidagi qoliplarni hosil qilamiz. Har qanday soʻzda faqatgina bittadan bosh urgʻu boʻlishini hisobga oladigan boʻlsak, qoliplarni bosh urgʻuning oʻrni orqali tasniflash maqsadga muvofiq boʻladi.

Birinchi aksentual qolipda uchta bosh urgʻu birinchi bogʻinda joylashadi urgʻu olmagan boʻgʻinlar soni affiksatsiya jarayonida ortib borishi mumkin (\perp — .../): ammo, aslo, \perp —/, atayin, har qaysi \perp — —/, allanima, allanarsa \perp — — —/.

Ikkinchi aksentual qolipda urgʻu demak ikkinchi bogʻinda boʻladi va undan oldin bitta urgʻusiz boʻgʻin mavjud boʻladi: kitob, daftar \perp /, albatta \perp —/, Neʼmatova \perp — —/.

⁹³Abduazizova. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.—В. 141.

Uchinchi aksentual qolipda esa urg‘u bo‘g‘in uchinchisidir: bedana /— — ⊥ /akademik(olim), monitoring /— — ⊥ — /, Sotvoldiyeva /— — ⊥ — —/.

Yuqorida keltirilgan so‘zlarning barchasi faqat o‘zakdan tashkil topgan bo‘lib, qo‘shimchalar qo‘shish orqali yanada chuqurroq tajribalar orqali ushbu modellarni yanada takomillashtirish va boyitish mumkin.

2.3. So‘z urg‘usining vazifalari. So‘z urg‘usi stilistik vosita sifatida

Tilda har qanday lisoniy hodisa o‘zining alohida funksiyasiga ega bo‘lib, bunday vazifani boshqa bir til hodisasi yordamida ifodalash mumkin emas. Leksik urg‘u ingliz va o‘zbek tillarida o‘xshash va farqli bo‘lgan bir nechta funksional xususiyatlarga egadir. Biz ta’kidlab o‘tdikki, urg‘u so‘zning hosil qiluvchi belgilaridan biridir. Har qanday so‘z bir bo‘g‘inli, ikki bo‘g‘inli yoki ko‘p bo‘g‘inli bo‘lishidan qat’iy nazar, u, albatta, o‘zining urg‘usiga ega bo‘ladi. Urg‘uning xosil qilish funksiyasi so‘zlarni fonetik jihatdan shakllantiradi, ya’ni hajm, zarb va tovushning asosiy toni yordamida urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘inlarni artikulyatsion vositalar yordamida tovush ketma ketligida birlashtiradi. So‘zning aksentual-ritmik strukturasi bo‘g‘in strukturasi, fonemalarning bog‘lanishi asosida hosil bo‘ladigan so‘zning fonemik strukturasi va fonetik strukturasi tarkibiy elementi hisoblanadi. So‘z fonetik strukturasi bu uch komponenti aksentual ritmik struktura doirasida birlashadi, natijada semantik va lingvistik birlik sifatida qo‘llash mumkin bo‘lgan so‘z xosil bo‘ladi. J. Laverning fikricha leksik urg‘u kulminativ funksiyaga egadir: u so‘zning asosiy xossasi sifatida tinglovchiga

soʻzlovchi tomonidan aytilgan jumladagi qancha alohida soʻz aytilganini mulohaza qilib koʻrishga imkoniyat yaratadi.⁹⁴

Soʻz urgʻusi prosodik yoki supersegment birlik sifatida fonologik yaʼni farqlovchi funksiyaga ega, yaʼni urgʻuning oʻrni va darajasi soʻzlar va ularning grammatik shakllarini farqlay oladi. Soʻz urgʻusining farqlovchi funksiyasi leksik va morfologik aspektlar bilan chambarchas bogʻliqdir. Agar urgʻuning oʻrni yoki darajasi grammatik shakllarni (soʻz turkumlari yoki morfemalar) bir-biridan farqlay olsa, u holda bunday urgʻu morfologik funksiyani bajaruvchi grammatik urgʻu deb ataladi. Grammatik urgʻuning ikki turi mavjud: 1) morfologik va 2) demarkative (chegaralovchi). Urgʻuning oʻrni yordamida morfologik kategoriyalar (soʻz turkumlari va morfemalar) bir-biridan farqlovchi morfologik urgʻu oʻzbek va ingliz tillarida mavjuddir: *present* /'prez(ə)nt/ (*ot*), *present* /pri 'zent/ (*fe'l*); oʻzbek tilida *olmá* (*ot*), *ólma* (boʻlishsiz buyruq maylidagi fe'l).

Demarkativ(chegaralovchi) urgʻu chegara yoki signal sifatida xizmat qiladi. Masalan polyak tilida soʻzning oxiridan ikkinchi boʻgʻiniga urgʻu tushadi. Shuning uchun ham soʻz urgʻusining farqlovchi funksiyasi bir vaqtning oʻzida ham leksik, ham grammatik vazifani bajaradi.

Farqlovchi funksiya soʻz urgʻusini alohida, supersegmental, prosodik va fonologik birlikka aylantiradi, bunday birlik ichki va funksional lingvistik atamashunoslik boʻyicha V.A.Vasilyev tomonidan soʻz aksentemasi deb nomlangan.⁹⁵ Erkin urgʻuga ega tildagi bir nechta soʻz aksentemalari oxirgisining farqlash darajasi soni bilan aniqlanadi.

Ingliz tilida bosh va kuchsiz soʻz aksentemalari faqatgina soʻzlarni bir-biridan farqlash funksiyasini bajaradi: *contest* /'kɒntest/(ot(tortishuv)) - to *contest* /kən'test/(fe'l(tortishmoq)), *absent* /'æbs(ə)nt/ (sifat(kelmagan)) - to *absent* /æb'sent/ (fe'l (bormaslik)). Orfografik jihatdan aynan bir xil faqatgina soʻz urgʻusining oʻrni orqali ot yoki fe'l soʻz turkumiga mansubligi aniqlanadigan soʻzlar quyidagilardir. Urgʻu oxirgi boʻgʻinda boʻlsa, bu soʻzfe'l soʻz turkumiga,

⁹⁴Laver J. Principles of Phonetics: Cambridge: Cambridge University Press, 1995. –B. 517.

⁹⁵ Vassilyev, V. A. English Phonetics: A theoretical course. – Moscow: Higher. School Publishing House, 1970. -B. 30-33.

urg‘u oxiridan oldingi bo‘g‘inlarda bo‘lsa bu so‘z ot yoki sifat so‘z turkumiga mansub bo‘ladi. Ingliz tilida bunday urg‘u yordamida aniqlanadigan fe‘l va otlar juftligi 131 tani tashkil etadi.⁹⁶ Shu o‘rinda nafaqat ot va fe‘l ba‘zan ot, fe‘l va sifat yuqoridagidek turli juftliklarni hosil qilishi mumkin. Shubhasiz biz yana bu holatda leksik urg‘uga murojaat qilamiz.

Fe‘l	Ot	Sifat
absTRACT	ABstract	ABstract
freQUENT	–	FREquent
preSENT	PREsent	PREsent
perFECT	–	PERfect
susPECT	SUspect	SUspect

Urg‘u yordamida farqlanadigan so‘zlarda ko‘pincha ot va sifat bir xil o‘rinda urg‘uni qabul qiladi.

Birinchi tarkibiy qismi bosh urg‘u olgan, ikkinchi elementi esa uchinchi darajali urg‘uga ega qo‘shma so‘zlar erkin so‘z birligidan bosh urg‘uni uchinchi darajali urg‘uga qarama-qarshi qo‘yish orqali farqlanadi: a ‘blue ‘bird — a ,blue ‘bird, a ‘glass ‘house— a glass ‘house, a ‘black board— a ,black ‘board. Bu kabi kam sonli juftliklar orqali biz so‘z va gap urg‘usi o‘rtasidagi farqlarni aniqlashtirishimiz mumkin va oxirgi holatga ko‘ra biz so‘zdagi urg‘uning so‘zni chegaralash funksiyasidan xabardor bo‘lishimiz mumkin.

Ko‘pgina sabablarga ko‘ra, so‘z urg‘usi birinchi va ikkinchi bo‘g‘indagi urg‘u darajalari o‘rtasidagi farqning doimiy emasligi sababli chegaralash funksiyasini bajara olmay qoladi. O‘zbek tilida bosh urg‘u so‘zning chegarasini ifodalaydi va keyingi so‘z odatda kuchsiz urg‘u bilan boshlanadi. Odatda urg‘uning paydo bo‘lishi o‘zbek tilida so‘zning nihoyasiga yetganini anglatib nutqda payqash mumkin bo‘lgan pauzaga sabab bo‘ladi. Shuning uchun o‘zbek va rus tillarida so‘z urg‘usi chegarani aniqlash funksiyasiga ega. Urg‘uning boshlanishi ingliz tilidagi so‘zlarda ulardagi morfologik struktura orqali aniqlanadi.

⁹⁶Robert S, Minkova D. English Words. History and Structure. –Cambridge.: Cambridge University Press, 2001. – B. 172.

Urgʻuning boshlanishi soʻzning yoki morfemaning boshlanishini tinglovchi uchun belgilab beruvchi ilk undosh yoki undosh bogʻlamini kuchaytiradi. Bu jarayon quyidagi soʻzlarda osonlikcha koʻzga tashlanadi: *selfish*, *'shell—*, *fish* va *self—* *'interest*, *'shelf—ice* ; *the 'street*, *two 'streets*, *'Bay street* va *this 'treat*; *'race—track* va *last 'rack*, *'test run*. Keltirilgan har bir jumlar komplektida boʻgʻinlar oʻrtasidagi undoshlar ketma-ketligi bir xil, ammo morfologik struktura orqali aniqlangan urgʻu boshlanishi tufayli oʻzgaradi. Bundan tashqari, shunday turdagi soʻz chegarasi signal berishiga bir necha holatlar mavjud boʻlib qachonki urgʻu holatidagi allofonlar quyidagicha kichik juftlikda *a'neim* /ə'neim/ — *an 'aim* /ən'eim/ va morfema boʻlinishining prosodik signalini tasvirlash uchun xizmat qiluvchi undoshlarning kuchli allofonlari juftligi *buy 'tin* /baɪ'tɪn/— *bite in* /baɪt'm/ va boshqalarda sodir boʻladi. Shuning uchun, chegaralash funksiyasi prosodik belgilar asosidagi boʻgʻin va morfologik chegaralar yordamida aniqlanadi.

Ingliz tilida soʻz urgʻusi morfologik aspektga ega boʻlib, u odatda soʻz urgʻusi morfonologik funksiyasining yoki urgʻu ketma-ketligining grammatik funksiyasi sifatida maʼlum. Ingliz tilidagi erkin soʻz urgʻusi uning turli yasama soʻzlarda oʻz oʻrni va darajasini oʻzgartirishi va turlicha grammatik (morfologik) kategoriyalarni ifodalashi bilan belgilanadi: *diplomat* [ˈdɪpləˌmæt]—*diplomacy* [dɪˈpləʊməsi]—*diplomatic* [ˌdɪpləˈmætɪk], *mechanic* [mɪˈkænik]—*mechanician* [ˌmɛkəˈnɪʃən], *diagnostic* [ˌdaɪəɡˈnɒstɪk]—*diagnostician* [ˌdaɪəɡnɒsˈtɪʃən], *history* [ˈhɪstəri]—*historian* [hɪˈstɔːrɪən], *custody* [ˈkʌstədi]—*custodian* [kʌˈstəʊdiən], *placid* [ˈplæsɪd]—*placidity* [plæˈsɪdɪti], *plural* [ˈplʊərəl]—*plurality* [plʊəˈrælɪti].

Keltirilgan misollar urgʻu ketma-ketligidan tashqari morfologik pozitsiyasi bilan aniqlab boʻlmaydigan fonemik ketma-ketlikka ham misol boʻla oladi. Har ikkala fonemik(segmental), prosodik(supersegmental) ketma-ketlik tilshunoslikning fonologiya va morfologiya oʻrtasidagi maxsus daraja hisoblanmish morfonologiya tomonidan oʻrganiladi. Soʻz urgʻusining morfonologik funksiyasi uning farqlash(fonologik) funksiyasi bilan oʻzaro aloqadorlikdadir, sababi ingliz tilidagi soʻz yasalihi soʻzlarning semantik

aniqloviga hissa qo'shuvchi urg'u ketma-ketligiga (fonemik ketma-ketligiga) asoslanadi.

So'z urg'usining bunday funksiyasi fonologik birlik sifatida so'z aksentemasi to'g'ri semantik aniqlov sari olib boruvchi vazifasi bo'lib, u tanituvchi deb ataladi. So'zning nato'g'ri aksentuatsiyasi uning semantik funksiyasini buzadi. So'z urg'usining tanituvchi funksiyasi ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhimdir. So'z urg'usining barcha funksiyalari bir-biri bilan yaqin aloqadorlikda bo'lib, nato'g'ri urg'ulantirish(so'z urg'usi o'rni yoki darajasini xato tadbiq qilish) funksiyalarni buzadi va natijada tushunarsiz nutq va aloqa hosil bo'ladi. Bunday hodisa asosan tillarning turli aksentual qolipga ega bo'lganligi sababli paydo bo'ladi. Shuning uchun ingliz tilidagi har bir so'zning aksentual qolipi alohida ohang(tovushning asosiy toni) tartibi asosida tushuntirilishi lozim. Masalan, educational so'zi uch ohang ketma-ketligidan iborat: /,ɛdʒʊ/—ohang oldi, /keɪ/—ohangdor bo'g'in, /ʃən(ə)l/—ohang orti; `purify so'zida ohangdor bo'g'in /'pʃjʊə / va ohang orti tartibi /rɪ, faɪ / mavjud, internationalization so'zida beshta /ɪ⁵ n₁ tə⁴ næ³ n² əl¹ɪ / ohangdor bo'g'in /zeɪ / va ohang orti /ʃən/. Ohangdor bo'g'in va bosh urg'u o'rni odatda bir joyda bo'ladi.

Stilistika so'zi bu stil so'zi bilan bog'liq bo'lib, lotincha uchi ingichka yozuv tayoqchasi so'zidan kelib chiqqan. Stil so'zi aslida til elementlarining ma'lum funktsiya bajarishiga bog'liq holda birlashadigan, til birliklarining o'ziga xos tanlanishi, birikishi va shu kabilar bilan xarakterlanadigan sistemalardir. Stil til vositalarining ekspressiv-stilistik belgi asosida tanlanishi ; nutqning so'z qo'llash va sintaksis normalariga mos holda tuzilishidir.⁹⁷Demak, stilistika tilshunoslikning turli stillarini o'rganuvchi sohasi, ya'ni tilning tasviriy vositalari va ularning qo'llanish doiralari haqidagi ta'limotdir.

Insonning til orqali fikr va his-tuyg'ularini ifodalashi tilning tafakkur bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Fonetik usullar orqali har bir individual o'zining emotsiyasini bildira olishi mumkin. Aynan ushbu holatni fonostilistika deb nomlangan tilshunoslikning bir sohasi o'rganadi. Fonostilistika — stilistikaning

⁹⁷ Xodjiyev A. Tilshunoslik terminlari lug'ati. Toshkent. O'qituvchi.: 1985. –B. 80.

soʻz va soʻz birikmalari talaffuz variantlarining ekspressiv xususiyatlarini oʻrganuvchi boʻlimi.⁹⁸ Boshqa soʻz bilan aytganda, nutq tovushlaridagi emotsionallik, taʼsirchanlik, talaffuzdagi jarangdorlik, ularning badiiy qoʻllanish qoidalari, estetik roli fonetik stilistikaning oʻrganish obyektidir.

Leksik urgʻu yuqorida keltirilgan vazifalaridan tashqari stilistik vosita sifatida ham qoʻllanishi mumkin. Yaʼni urgʻu orqali nafaqat soʻzning muayyan bir boʻgʻinini alohida ajratib koʻrsatish mumkin, bunga qoʻshimcha ravishda soʻzdagi maʼnoni yanada intensivligini oshirish maqsadida ham qoʻllash mumkin. Oʻzbek tilida urgʻuli boʻgʻindagi unlini kuchli talaffuz qilish maʼnoni kuchaytirishda ikki holat bor:

1) Urgʻuli unli kuchliroq talaffuz qilinadi:

Boʻston dahlizdagi lip-lip qilib turgan chiroqning yorugʻida dagʻál qoʻllarini erinmay sochiqqa artardi. (**Chingiz Aytmatov**),

Uning yonida kalta baqay, yoʻgʻón dumini tagiga bosib, xuddi toshdan yoʻnalgan sanamday boʻlib serka Akbara chayir qoʻllarini yerga mahkam tiragancha uzala tushgan. (**Chingiz Aytmatov**),

Surma qoʻygandek ohu koʻzi, qizil olmadek taráng yuzi bor. (**Abdulla Qodiriy**),
Xoldor ravotga tutásh qurilgan shiypon ostida Supersur mashinasini kavlashtirayotganini koʻrib. (**Anvar Obidjon**).

2) Urgʻu odatiy normalarni rad etgan holda boshqa boʻgʻinga koʻchiriladi va shu boʻgʻinda unli kuchli talaffuz etiladi:

Unga yáangi koʻylak, qishki kurtka, biror etik va yana bir adeyal ham lozim. (**Ernest Hemingvey**),

Nega Zaynab semizu Kumush ózgʻin?! (**Abdulla Qodiriy**),

Safarali yelkasiga chiqqan jikkak yigit emasmi taqsir? (**Abdulla Qodiriy**),

Unsin bir toʻxtadi-yu, choynakni íkkala qoʻli bilan bagʻriga bosib, darmoni yetkuncha jadalladi. (**Abdulla Qahhor**),

Kenja xotini qáttiqliq shamollashdan betob yotgani sababli olti oylik oʻgli Bekxoʻja bilan shaharda qolip ketdi. (**Anvar Obidjon**),

⁹⁸Xodjiyev A. Tilshunoslik terminlari lugʻati. Toshkent. Oʻqituvchi.: 1985. –B. 103.

Endi shu daqiqadan boshlab kishilarning áchchiq tazyiqlarni va menga nafrat bilan qarashlarini butun vujudim bilan his qila boshladim. **(Chingiz Aytmatov),**
Chol uyqusini qochirish uchun piyolaga qáynoq choy quyayotgan vaqtda. **(Anvar Obidjon),**

... ular bunaqa paytda sálqin joyni topvolishib, muzdek limonad ichib o'tirishadi. **(Anvar Obidjon),**

Avtobola dāngal borib soyga kalla tashladi. **(Anvar Obidjon),**

Ko'rshapalak seyfni inqillagancha zó'rg'a engashtirib, ichidagi narsalarni ag'dardi. **(Anvar Obidjon)**

Urg'uni bo'g'inga ko'chirish va shu bo'g'indagi kuchli talaffuz orqali ma'noni kuchaytirishda urg'u har qanday so'zda to'g'ridan-to'g'ri va xohlagan bo'g'inga ko'chirilavermaydi. Urg'uning aynan bir boshqa bir bo'g'inga ko'chishi fonetik sharoitlar bilan bog'liqdir.

Hozirgi zamon o'zbek tili dalillarining ko'rsatishicha, qo'sh undoshli so'zlarda urg'u shu qo'sh undosh oldidagi unliga ko'chiriladi va shu unlini kuchli talaffuz etish orqali ma'no kuchaytiriladi: oppoq qor, lallayib yuraverasanmi, qalloplik qilmoq, jikkakkina bola.

Ayrim qo'sh undoshlardan oldingi so'zlarda urg'u aslida qo'sh undoshdan oldingi unlida bo'ladi va shu unlini kuchli talaffuz etilishi bilan ma'no kuchaytiriladi. Demak bunday hodisani urg'uni ko'chirish va urg'u ko'chirilgan bo'g'indagi unlini talaffuz etish orqali ma'no kuchaytirish hodisasi bilan aralashtirmaslik lozim.

Ham sifat, ham ravish vazifasini bajaruvchi so'zlar orqali quyidagicha ma'noni kuchaytirish mumkin. To'g'ri so'zi ravish bo'lsa urg'u birinchi bo'g'in bo'lib, shu bo'g'indagi unlini kuchli talaffuz etilishi bilan ma'no kuchaytiriladi. To'g'ri so'zi sifat bo'lsa urg'u uning oxirgi bo'g'inida, bu so'z bildirgan belgini urg'uni oldingi bo'g'inga ko'chirish va shu bo'g'indagi unlini kuchli talaffuz etish bilan bo'ladi.

Urg'uning o'rnini o'zgartirishiga turli lisoniy hodisalar ta'sir ko'rsatadi, ulardan biri geminatsiya hodisadir. Geminatsiya ikki aynan bir xil undoshli

holatning yuzaga kelishi.⁹⁹ Bir xil undoshlarning qavatlanishi paytida urg‘u qo‘sh undosh oldidagi unliga ko‘chadi va shu unli kuchli talaffuz qilinadi:

lallayib, tinniq, mazza, teppaga.

Bir vaqt lállayganicha suzib kep qoldi. (Anvar Obidjon)

Og‘izlarida qultillatib o‘ynab, mázza qilib, to‘yib-to‘yib ichishardi. (Chingiz Aytmatov),

Ma‘lumki, hozirgi zamon o‘zbek tilidagi qo‘sh undoshli (qattiq, achchiq) so‘zlarining ko‘plari tarixan qo‘sh undoshli bo‘lmagan: qatig‘, achig‘. O‘zbek tilidagi faktlarning ko‘rsatilishicha, ma‘lum so‘zlardagi qo‘sh undoshlar ma‘noni kuchaytirish talabi bilan yuzaga kelgan.

Belgini bildiruvchi ayrim so‘zlarda fonetik usul bilan ma‘noni kuchaytirishning yuqoridagi ikki yo‘lini ham ko‘rishimiz mumkin. Bunday so‘zlar orqali predmet yoki harakatning belgisi davomlilik, uzunlik (vaqt yoki masofaga nisbatan) yoki boshqa jihatdan ham xarakterlanishi mumkin: birpas kut-birpa:as jim o‘tir, har zamonda baland binolar ko‘rinadi-har zamo:onda bir gapirib qo‘yadi. Albatta bu usul bilan ma‘noni kuchaytirish mumkinligini (ma‘noni kuchayish sababini) sezish va isbotlash qiyin emas. Chunonchi, kuchli talaffuz ma‘nodagi intensivlikni oshirish demakdir. Ortiqlik va kuchlilik, orttirish va kuchaytirish tushunchalari o‘rtasida umumiylik mavjuddir. Intensifikatsiyaning qaysi usulidan foydalanish esa kuchaytirishning qaysi nuqtai nazardan bo‘lishiga bog‘liqdir.

Ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda ma‘noni kuchaytirish asosan urg‘uli unli orqali amalga oshiriladi: *Xomu:ush o‘tiribdi. Ahyo:onda bir yomg‘ir yog‘adi. Zo‘:o‘rg‘a uyga yetib oldim.* Demak, unlining cho‘ziqligi emotsiyani kuchaytiradi.

Avval ham ta‘kidlab o‘tilganidek, o‘zbek tilidagi urg‘uni aynan dinamik deb atash biroz mujmal bo‘lib qolmoqda. Sababi, yuqorida keltirilgan misollarning aksariyatida urg‘u zarbdan ko‘ra cho‘ziqlilik va davomiylik omillariga tayanmoqda. Demak, ularning ko‘pini kvantitativ urg‘uning yaqqol ko‘rinishi deb aytsak bo‘ladi. Bundan tashqari, tovushlardagi cho‘ziqlilik haqida gap ketganda undoshlarda ham xuddi unlilar kabi xususiyat ham ko‘zga tashlanadi. Masalan,

⁹⁹ Xodjiev A. Tilshunoslik terminlari lug‘ati. Toshkent. O‘qituvchi.: 1985. –B. 28.

yuqorida geminatsiya hodisasini yoritishda foydalanilgan mazza (maza soʻzidan xosil qilingan) soʻzidagi birinchi boʻgʻindagi z tovushida choʻziqlilik kuzatiladi. Yaʼni bu tovush maza soʻzidagi z tovushidan uzunroq davomiylikka egadir.

Ingliz tilida ham urgʻu maʼnoga taʼsir qilishi, yaʼni intensifikatsion vosita boʻla olishi mumkin. Ifodali (ekspressiv) prosodiya, albatta, odatdagi tizimlashtirilgan morfemalardan tubdan farq qiladi. Ifodali (ekspressiv) urgʻuning birinchi vazifasi bu taqqoslashdir, yaʼni ifodalanayotgan predmetni ehtimoliy boshqa bir predmet bilan taqqoslashdir: *He wants to buy the **l**atest book of Hemingway.* (U Hemingveyning eng soʻngi kitobini sotib olmoqchi.) Soʻzlovchi Hemingveyning birinchi yoki ikkinchimas aynan eng soʻngi kitobini sotib olish istagini bildirmoqda. Fonetik jihatdan qiyosiy ifodali urgʻu alohida artikulyatsion energiya bilan hosil qilinadi va asosan gapning oxirgi qismlaridagi yuqori darajadagi urgʻuga ega soʻzda kuzatiladigan gap intonatsiyasi bilan bogʻliq holda paydo boʻladi. Bundan tashqari soʻroq ohangi gapdagi qiyosiy urgʻuga ega soʻzda ifodalanishi mumkin. normal soʻroq gaplarda aslida ohang oxirgi soʻzda boʻladi: *Shall I hand him a sheet of **p**aper?* Lekin ekspressiv urgʻuga ega yellow soʻzi qoʻshilganda *Shall I hand him the **y**ellow paper?* Demak, qiyosiy ifodali urgʻu nafaqat soʻzdagi artikulyatsion oʻzgarishga, balki gap ohangiga ham sezilarli taʼsir qiladi. Qiyosiy ifodali urgʻu normal nutqda har doim ham ifodalash qiyin boʻlgan gʻazablanish, qarshi maʼno, achchiqlanish kabi farqlarni nutq tempini urgʻuli soʻzda pasaytirish orqali ifodalaydi.

Urgʻuning yana bir turi bu ritorik aksentema deb ataladi. Urgʻuning bu turi unlining kvantitativ (miqdoriy) xususiyati bilan belgilanadi. Masalan *He lives in a **l**arge room.* Odatiy gaplarda large soʻzi alohida zarb va ohang bilan ajratilmaydi. Albatta, qiyosiy urgʻu kabi u ham maʼno u ham maʼno darajalanishining manbai boʻlib, choʻziqlikning oshirilishi va intensivlikning koʻtarilishi hayratlanish, ajablanish va turli bilinar-bilinmas va noodatiy mavhumliklarni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollarni grammatik normalar asosida ifodalab boʻlmaydi. Ekspressiv (ifodali) urgʻular hech qanday artikulyatsion zarb vositasi bilan chegaralanmagan. Masalan, unlining miqdoriy koʻrsatkichi ritorik urgʻuda

odatdagidan uch yoki to'rt barobar cho'ziqroq bo'ladi.¹⁰⁰ Shunga qaramay faqatgina cho'ziqlilik mustaqil xususiyat emas, albatta.

Odatda ba'zilar ekspressiv urg'u va mantiqiy urg'uni bir hodisa deb tushunadilar. Aslida esa unday emas. Sababi mantiqiy urg'u orqali ham gapdagi alohida bir gap bo'lagi ajratib aytiladi, lekin bu jarayonda so'zning ma'no tomoni ta'kidlanadi. Ekspressiv urg'u esa ma'noga qo'shimcha ravishda so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka bo'lgan subyektiv munosabatini (achchiqlanish, ma'qullash, xayartlanish, ajablanish, kinoya) ifodalaydi.

Leksik urg'uning yana bir vazifasi bu ingliz tilida she'riy ritmni (Iambik ritmni) hosil qilishidir. Ingliz tili she'riyati ritmik qoliplarga asoslanadi. Bu kabi qoliplar deyarli barcha so'zlarda mavjud. Ritm avval ham ta'kidlab o'tganimizdek, urg'uli va urg'usiz bo'g'inlar ketma-ketligi orqali ifodalanadi. She'riyatda urg'u so'zning biror bo'g'inini ritmning bir qismi sifatida alohida ajratib aytishdir.¹⁰¹ Chunonchi, iambik ritm stilistik vosita bo'lib bu urg'usiz bo'g'inning urg'uli bo'g'in bilan qoplanishidir. (—').

Shook down on me,

The dust of snow

From a hemlock tree. (Robert Frost)¹⁰²

Yuqorida eslatib o'tganimizdek, hech qanday bir lisoniy hodisa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Urg'uning ahamiyatini uning birgina farqlash xususiyati ham belgilab berishi mumkin. Albatta, o'zbek tili urg'u bilan farqlanadigan omonimlar soni cheklangan, ingliz tilida esa ularning soni talaygina. Kontekstdan tashqarida bunday so'zlarni turkumlarga ajratish va ma'noni to'g'ri nazorat qilish faqatgina urg'u hodisasi yordamida amalga oshiriladi. Leksik urg'uning yuqorida keltirilgan funksiyalarini inobatga oladigan bo'lsak, uning nafaqat normal nutqda balki badiiy nutqda ham, stilistikada ham tutgan o'rni beqiyosdir. Guvohi bo'lganimizdek, urg'u har ikkala tilda ham so'zdagi va bir vaqtning o'zida gapdagi ma'noga va

¹⁰⁰ Stanley S. On the Stress System of English.// WORD. Volume 2. Number 3. Mexico city. 1946. –B 171-174.

¹⁰¹ Dauda M.E. Literary stylistics. National Open University of Nigeria. 2013. –B. 70.

¹⁰² www.google.com// Stylistic devices.

intonatsiyaga ta'siri kuchlidir. Urg'uli bo'g'inlar gaplarda alohida bo'g'inni, so'zni va alohida ahamiyatga ega bo'lgan so'zni ajratib ko'rsata oladi.

Demak, urg'uli tillarda nutq jarayoni so'zlar zanjiri shubhasiz urg'u orqali shakllantiriladi. Agar ingliz tilidagi va o'zbek tilidagi leksik urg'u tamoman olib tashlansa, urg'uli va urg'usiz bo'g'inlar hisobiga shakllanadigan ritm ham yuqoladi natijada nutqda so'zlarni ajratib olish va ma'nolarni farqlash, konotativ ma'noni farqlashning imkoniyati butunlay yuqoladi, she'riyatdagi qofiyalanishga putur yetadi.

3-bob. So'z urg'usiga doir lingvodidaktik masalalar

3.1. Ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalarida so'z urg'usi ko'nikmalarini shakllantirishning afzalliklari

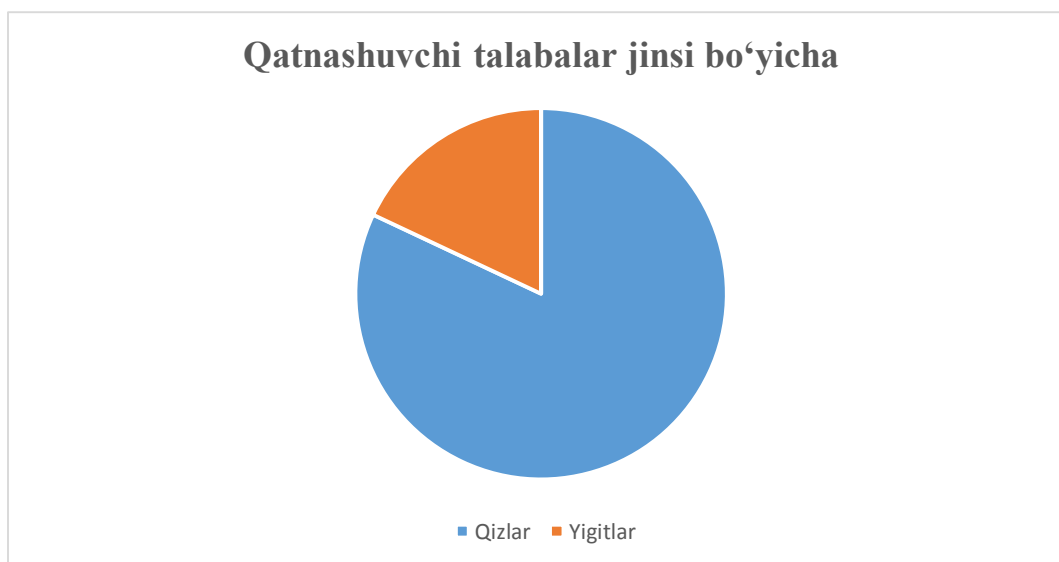
Mamlakatimizda o'tgan davr mobaynida ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Yangi va zamonaviy maktab kollejlari va bilim yurtlari qurildi va ular zamonaviy o'quv jihozlari bilan ta'minlandi. Shunga qaramay, hali bu sohadagi islohotlar o'z nihoyasiga yetgani yo'q, albatta. Bu haqda prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev shunday fikr bildirdilar „, Zamonaviy o'quv reja va uslublarini joriy etish talab darajasida emas. Bolalar va yoshlarga maxsus fanlar, mamlakatimiz va jahon sivilizatsiyasi tarixini, xorijiy tillarni va zamonaviy kompyuter dasturlarini chuqur o'rgatish vazifalari hali sifatli va to'liq holda yechilgani yo'q.“¹⁰³ Demak, ta'limda hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar yetarlicha bo'lib ular hamon yechimini kutmoqda.

Xorijiy tillarni o'qitish sohasida ham doimiy ko'zga tashlanib turadigan muammolarning aksariyati fonetika, xususan, leksik urg'uni qo'llash bilan bog'liqdir. Ingliz tilida so'z urg'usi 90 foizdan ortiqroq so'zlarning talaffuz va

¹⁰³Шавкат Мирзиёев. Танкидий Таҳлил, Қатъий Тартиб-Интизом Ва Шахсий Жавобгарлик — Ҳар Бир Раҳбар Фаолиятининг Қундалиқ Қоидаси Бўлиши керак. —Т.: Ўзбекистон, 2017. —В. 45.

ularning sintaktik, semantik jihatdan to‘g‘ri ekanligini belgilab beradigan vosita hisoblanadi.¹⁰⁴Tillar o‘rtasidagi o‘zaro lisoniy farqlar talabalarning ingliz tilidagi leksik urg‘uning nato‘g‘ri tadbiq qilishlariga olib keladi. Shuning uchun o‘zbek talabalari ko‘pincha ingliz tilidagi so‘zlarni aytayotib bosh urg‘uni oxirgi bo‘g‘inda qo‘llaydilar. Bunday xatolikni nazardan chetda qoldirmaslik lozim. Chunki bu holat o‘zaro aloqaga (kommunikatsion jarayonga) putur yetkazib, noaniqlik sari yetaklaydi. Shuning uchun ham o‘zbek talabalariga, shuningdek, ona tilisi urg‘u aspektida ingliz tilidan farqli bo‘lgan til o‘rganuvchilarga leksik urg‘uni o‘rgatish muhimdir.

So‘z urg‘usining til o‘rganishdagi va o‘qitishdagi ahamiyati hamda uning dolzarbligini isbotlash, tadqiqotning amaliy va nazariy ahamiyatini oshirish maqsadida Farg‘ona davlat universiteti talabalari o‘rtasida so‘rovnoma shaklidagi eksperiment o‘tkazildi. Ushbu jarayonda universitetning Chet tillar fakulteti Ingliz tili va adabiyoti yo‘nalishida tahsil olayotgan, bakalavr bosqichidagi birinchi kursdan to‘rtinchi kursga qadar, har bir bosqich talabalaridan 50tadan 200 nafar ixtiyoriy vakil ishtirok etdi.

Ko‘rib turganingizdek, qatnashuvchilarning aksariyatini qizlar tashkil etadi.

¹⁰⁴ Moinzadeh A. Teaching Word Stress Patterns Of English Using A Musically-simulated Technique // Journal of Language Studies. 2012. Volume 12. –B. 522.

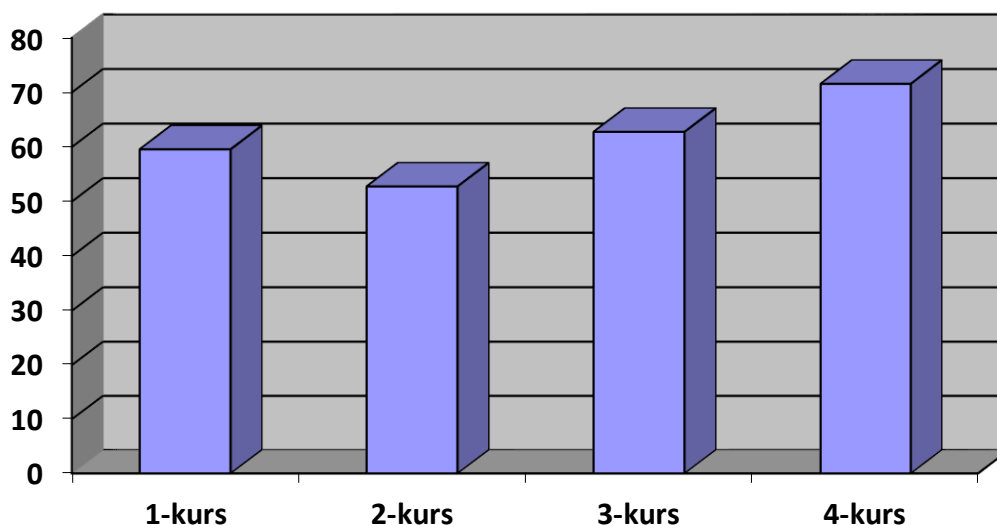
So'rovnomani o'tkazishdan avval ingliz tilidagi urg'uning umumiy va alohida xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi 16 ta so'z tanlab olindi. Ushbu so'zlarni shartli ravishda to'rt guruhga ajratishimiz mumkin:

1. Tovushlarning turli jihatlari (unlining cho'ziq yoki qisqaligi, monoftong yoki diftongligi), qaysi so'z turkumiga mansub ekanligi, bo'g'inlar soni va undoshlar ketma-ketligiga asoslanib belgilanadigan leksik urg'uni aks ettiruvchi so'zlar (**open, attract, entertain, abstract, fairytale**);
2. Qo'shma so'z va so'z birikmalarida qo'llaniladigan so'z urg'usiga doir so'zlar(**screwdriver, orange juice, Toshkent Circus, Oxford street**);
3. Britanacha va amerikanacha urg'u normalaridagi tafovutni ko'rsatib beruvchi so'zlar(**vocal cords**);
4. Affiksatsiya jarayonining leksik urg'uga ta'siri va o'zgaruvchan va o'zgarmas urg'uni yoritib beruvchi so'zlar (**separatist, diplomat, diplomacy, wonder, wonderful**) tanlab olindi.

Tajribaning asosiy maqsadi avvalambor talabalarning urg'u bo'yicha turli so'zlarda yo'l qo'yishlari mumkin bo'lgan xatoliklarni va o'z o'rnida ularning ustun tomonlarini aniqlash. Har bir bosqichdagi talabalarning natijalarini o'zaro taqqoslash va umumiy, xususiy xulosalarni tahlil qilish. Bundan tashqari so'rovnomada talabalarning urg'uni samarali o'rganish va o'rgatishga doir fikr va mulohazalari, takliflarini ham bildirib o'tishlari nazarda tutilgan. Bu orqali bo'lajak o'qituvchi sifatida talabalarning metodik bilimlariga baho beriladi.

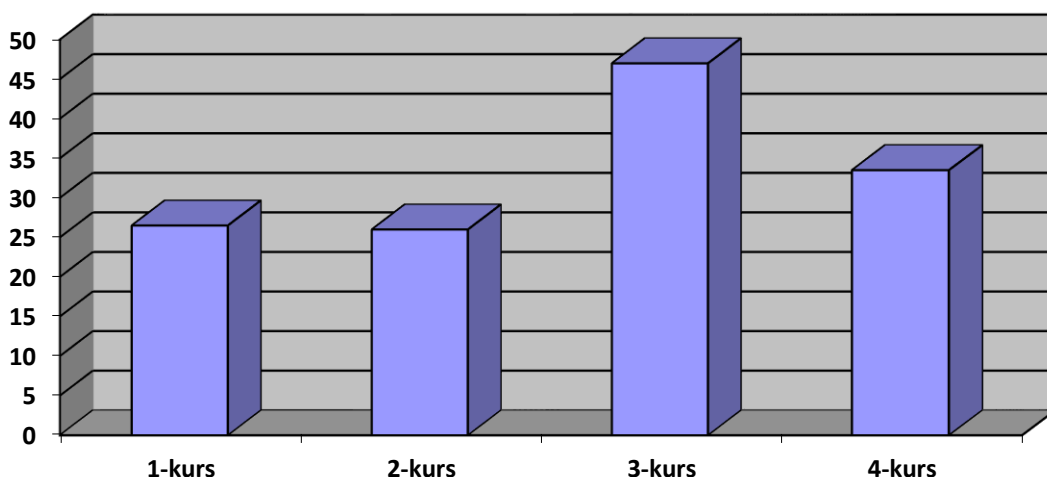
So'rovnomaning adolatli mezonda o'tkazish maqsadida so'rovnoma o'tkazish va tekshiruv jarayoni Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti D.G'aniyeva va ikkinchi bosqich lingvistika (ingliz tili) yo'nalishi magistrantlari I.Qo'chqorov, I.Jo'rayev, N.Qurbonov tomonidan nazorat qilindi. So'rovnomada ishtirok etayotgan talabalarning shaxsini tasdiqlash maqsadida ularning o'zlari haqida qisqa ma'lumot berishlari, anketa yozilgan sanani belgilab qo'yishlari va oxirida shaxsiy imzolarini qo'yishlari belgilandi.

Yuqorida keltirilgan, dastlabki tovushning alohida xususiyatlari, soʻz turkumi, undoshlar ketma-ketligiga asoslanib topiladigan soʻz urgʻusi boʻyicha natijalar quyidagicha:

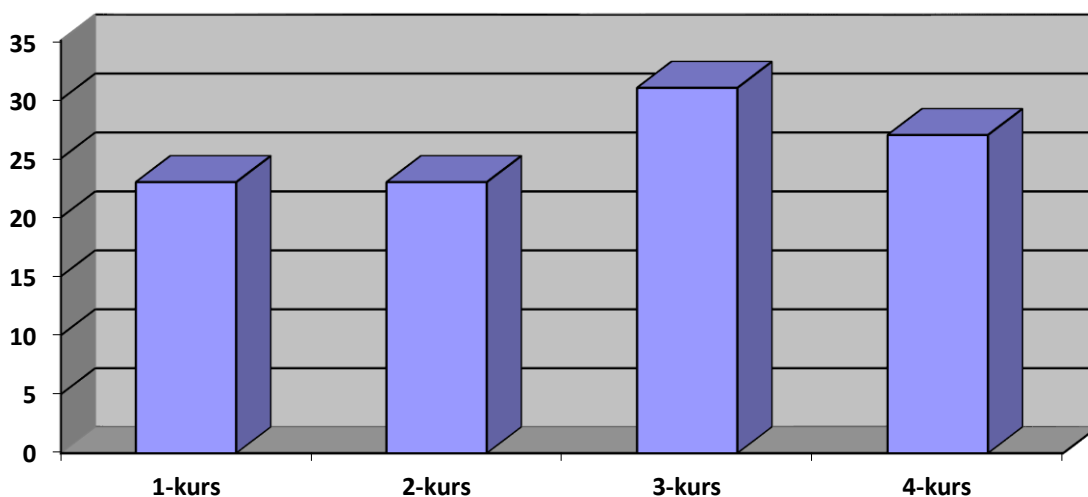
Koʻrib turganimizdek yuqori kurs vakillari boshlangʻich kurs talabalariga qaraganda, yaxshiroq natijaga erishdilar. 4-kurs talabarlari 71,6 % koʻrsatkich bilan eng yuqori natijaga erishgan boʻlsalar, ikkinchi kurs talabarlari 52,8 % foizli natija bilan eng past natija koʻrsatdilar. Qolgan birinchi va uchinchi bosqich talabalarining ham ushbu urgʻu normalari boʻyicha bilim darajalarini yuqori deb boʻlmaydi. Sababi ular ham oʻrtacha 60 % ijobiy natijaga erisha oldilar xolos.

Ikkinchi turkum oʻz ichiga qoʻshma soʻz va soʻz birikmalarini qamrab olgan boʻlib, bunda talabalarning murakkab soʻzlardagi va soʻz birikmalaridagi urgʻuni aniqlay olish koʻnikmasi tekshiriladi. Ushbu kategoriya boʻyicha talabalarning natijalari quyidagicha:

Guvohi bo‘lganimizdek, murakkab leksik urg‘uni aniqlash talabalar uchun o‘ta mushkul jarayondir. Garchi uchinchi bosqich talabalari 47,5 % ko‘rsatkich bilan eng yuqori natijaga erishgan bo‘lsalarda, qolgan uchinchi bosqich talabalari, deyarli yarmi so‘z birikmasi va qo‘shma so‘zlarda qo‘llaniladigan urg‘udan bexabar ekanliklari aniqlandi. Birinchi va ikkinchi bosqich talabalarining har to‘rttadan bittasi murakkab urg‘uning o‘rnini topa olgan xolos.

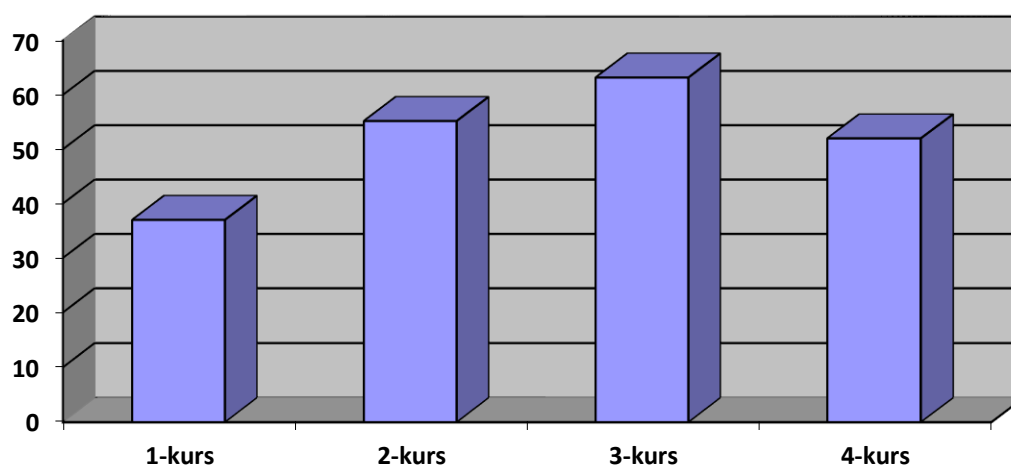
Uchinchi turkum so‘zlar ketma-ketligi amerikancha va britanacha ingliz tilida farqlanuvchi so‘z urg‘usini aniqlashga qaratilgan bo‘lib talabalar quyidagicha natijaga erishdilar:

Shubhasiz, talabalarining amerikancha va britanacha ingliz tilidagi urg‘usi farqli bo‘lgan so‘zlar haqida yetarli ma’lumotga ega emasliklari kundek ravshan. Uchinchi bosqich talabalari eng yaxshi natija (31%) bilan ustunlik qigan bo‘lsa

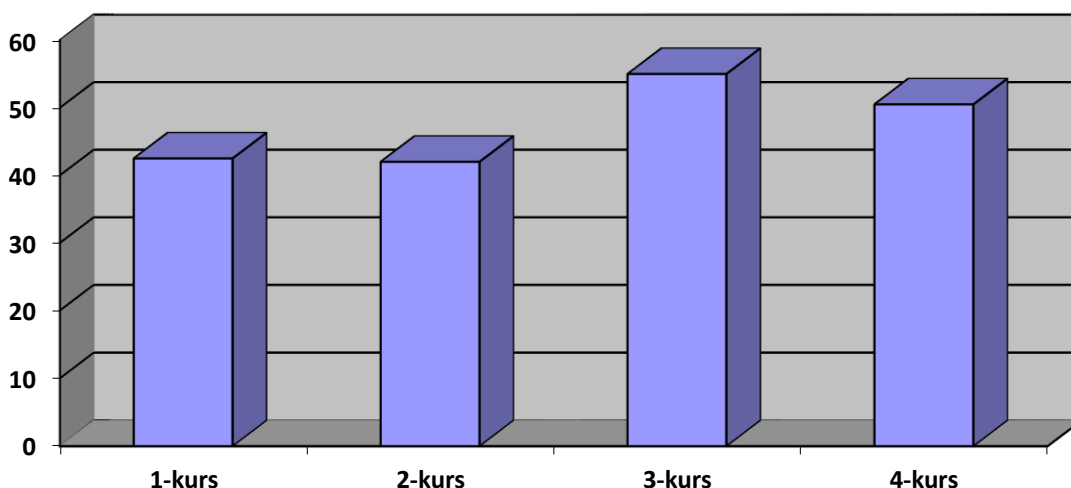
boshlang'ich birinchi va ikkinchi kurs talabalari 23 % ko'rsatkich bilan cheklandilar. Negadir bitiruvchi talabalarimizning natijalari xavas qilgudek emas, albatta. Ular yana bir bor uchinchi bosqich talabalaridan (4% farq bilan) orqada qolmoqdalar.

Nihoyat eng so'nggi guruhga kiruvchi so'zlar affiksatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bunda talabalarning qo'shimchalar qo'shish jarayonida o'zgarmas va o'zgaruvchan urg'uni, ya'ni urg'uga ta'sir qiluvchi va urg'uga neytral bo'lgan affikslarni ajrata olish ko'nikmalari tekshirildi. Natijalarni quyidagi diagramma orqali bilib olamiz:

Ko'rsatkich talabalarning tajribasiga asoslangan holda o'sib bormoqda, bitiruvchi talabalarimizning pastroq natijalarini xisobga olmaganda, albatta. Eng quyi natija 37% ni tashkil etgan bo'lsa (birinchi bosqich talabalari tomonidan), ikkinchi bosqich vakillarining natijalari biroz ijobiyroq (55,2 %). Bitiruvchilarimiz ushbu bosqichda avvalgilariga qaraganda yaxshiroq natija ko'rsatgan bo'lsalarda (52%), uchinchi bosqich talabalari yana bir bora eng yaxshi natija bilan qolgan bosqich vakillarini ortda qoldirdilar.

Demak, so'rovnomaning umumiy natijalarini diagramma quyidagicha:

Birinchi va ikkinchi bosqich talabalarining natijalari deyarli bir xil (42,5 % va 42 %). Uchinchi bosqich talabarlari esa 55 % ko‘rsatkich bilan 4,5%ga bitiruvchi kurs vakillaridan o‘zib ketdilar. Ma’lumot o‘rnida shuni ham eslatib o‘tish lozimki, eng past natija birinchi va ikkinchi kurs vakillari orasida aniqlangan bo‘lib ularning natijalari 0 % ni tashkil etadi, boshqa so‘z bilan aytganda ular berilgan 16ta so‘zdagi birorta urg‘u o‘rnini ham to‘g‘ri topa olmadilar. Eng yuqori natija ko‘rsatgan ikki talaba ikkinchi va to‘rtinchi bosqich vakillaridan bo‘lib, ularning natijalari 87 % ni tashkil etadi, ya’ni ular atigi ikkita so‘zdagi urg‘uning o‘rnini aniqlashda xatoga yo‘l qo‘yganlar.

Guvohi bo‘lganingizdek, har qaysi bosqich talabalarining leksik urg‘uni aniqlash ko‘nikmalarini qoniqarli deb baho berish qiyin. Albatta bu jarayonga turli omillar sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin:

- Birinchidan, ona tilimizdagi urg‘uning ta’siri. Bilasizki, o‘zbek tilidagi urg‘u turg‘un urg‘u va u deyarli har doim so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Shu sababli aksariyat talabalar ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning urg‘uli bog‘inini oxirgi bo‘g‘inda deb belgilashgan. Masalan, *separatist* so‘zidagi urg‘uni ko‘pgina talabalar eng oxirgi yoki undan oldingi bo‘g‘inda deb o‘ylashgan.
- Ikkinchidan, amaliy va nazariy fonetika va fonologiyaga ajratilgan o‘quv soatlari ham yetarli darajada emas deb o‘ylaymiz. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek ingliz tili leksik urg‘usi aniqlash eng murakkab

jarayonlardan bo‘lib, u nafaqat fonetika va fonologiya fanlarining bir qismi sifatida, balki morfologiya, leksikologiya va morfemikaning ham ajralmas qismi sifatida o‘qitish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Masalan leksikologiya fanida qo‘shimchalarning semantik ta‘siridan tashqari ularning so‘zga bo‘lgan fonetik va fonologik ta‘sirilariga ham aniqlik kiritib o‘tish lozim bo‘ladi.

- Uchinchidan, universitetda talabalarimiz uchun yetarli darslik va qulayliklarning mavjud emasligidir. Kutubxonalarda ingliz tili fonetikasiga doir kitoblar, qolganlariga qaraganda kam miqdorda bo‘lib, ularning aksariyatini XX asr o‘rtasi va oxirlarida yaratilgan darsliklarni tashkil etadi. Zamonaviy ingliz tili fonetika va fonologiyasiga doir kitoblarni deyarli topib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, xorijiy tillar fakulteti binosidagi lingafonxonalar soni yetarli miqdorda emas, shuning uchun ular fonetika darslari jarayonida haqiqiy til materiallaridan qoniqarli darajada foydalana olmaydilar.

Demak, urg‘uni o‘rgatish va o‘rganish yuzasidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar talaygina bo‘lib, ularning birontasini ham nazardan chetda qoldirib bo‘lmaydi va vaziyatga jiddiy, tanqidiy yondashuvni taqozo etadi.

Shunchaki nuqsonlarga ega bo‘lgan talaffuz chet tilini o‘rganuvchilarning nuqsonli prosodik va intonatsion malakasiga olib keladi. Bu esa o‘rganuvchiga ham tinglovchiga ham o‘zaro aloqada yoqimsiz vaziyatga sabab bo‘lishi mumkin. Chet tilini o‘qituvchi mutaxassislar oxirgi kunlarda bu fikrlarni inobatga olgan holda segment va supersegment birliklarni haqida tushunchani shakllantirishga e‘tiborlarini qaratmoqdalar. Shuning uchun o‘qituvchilar o‘rgatilayotgan tilning prosodiyasi va intonatsiyasi, prosodik va intonatsion yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolar va bunday xatoliklarning asosiy sabablarini bilishi lozim. Ba‘zi holatlarda ingliz va o‘zbek tillari urg‘usi haqida gap borganda asosan urg‘uni o‘rnini tog‘ri topishga qaratilgan fikrlar ko‘zga tashlanadi. Ammo, xatoliklar urg‘uning o‘rnini to‘g‘ri topish bilan emas, urg‘uni to‘liq aks ettirishda ham

namoyon bo‘ladi. Agar urg‘u maromiga yetkazilmasa, tinglovchiga urg‘usiz bo‘lib tuyulishi mumkin. Demak, mutaxassislar ingliz tilidagi nuqsonsiz urg‘uni qanday hosil qilishni bilishlari va bunday ko‘nikmani talabalarda shakllantirishlari lozim.

Albatta, urg‘uni o‘rnini aniqlash o‘rganishning dastlabki bosqichlarida qiyinchilik tug‘dirishi tabiiy. Shunga qaramay, chet tilining prosodiyasini o‘rganish yuzasidan olib borilgan kuzatuvlar darslarda urg‘uga alohida e‘tibor berish lozimligini isbotladi. Chunonchi, eksperiment jarayonida aksariyat talabalar ingliz tili leksik urg‘usi haqida hech qanday ma‘lumotga ega emasliklarini va fonetika va fonologiya darslariga ajratilgan soatlarni yanada ko‘paytirish lozimligini aytib o‘tishgan. Qiziqarlisi shuki, bu fikrga nafaqat birinchi va ikkinchi kurs vakillari, balki yuqori kurs talabalari ham qo‘shilishgan.

Fonemalar bir so‘zni boshqa bir so‘zdan farqlay olsa, urg‘u so‘zlarning ahamiyatini ham belgilab beradi. Birinchi bobda ham aytib o‘tganimizdek, urg‘uni hosil qiluvchi akustik belgilar hamma tilda ham bir xil emas. Masalan, mahalliy ingliz tilida so‘zlashuvchilar cho‘ziqlik, tovushning asosiy toni, zarb, yuqori chastotasidan ko‘pincha bir paytda foydalanadilar. Til o‘rganuvchilar esa ushbu omillardan ba‘zan bir yoki ikkitasini qo‘llashlari sababli urg‘uning sifatiga putur yetadi. Aytaylik, o‘zbek talabalar ko‘proq zarbga e‘tibor qaratib qolgan omilarni nazardan chetda qoldiradilar. Bu holat nafaqat urg‘uni hosil qilish, balki uni anglash jarayoniga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Yana bir bor eslatib o‘tamiz, so‘rovnomada talabalarning leksik urg‘uni samarali o‘qitish bo‘yicha o‘zlarining takliflarini ham berishlari nazarda tutilgan edi. Ular asosan quyidagilarni dars jarayoni uchun muhim deb hisoblashgan:

- ❖ Lug‘atlar bilan ko‘proq ishlash;
- ❖ Urg‘uga doir qoidalarni puxta o‘rganish va ularni amaliyotga tadbqiq qilish;
- ❖ Audiolingval va kommunikativ metodlardan foydalanish;
- ❖ Ingliz tili urg‘usini boshqa tillar (o‘zbek tili, rus tili) bilan qiyoslash va solishtirish asosida o‘rganish;

- ❖ Asl nusxadagi til materiallaridan, shu qatori qo‘shiqlar, filmlardan foydalanish;
- ❖ Interfaol usullar turli o‘yin va qiziqarli mashg‘ulotlarni tashkillash;
- ❖ Urg‘uni semantika, morfologiya va leksikologiyaga bog‘lagan holda o‘rganish;
- ❖ Urg‘uni o‘rganishdan avval bo‘g‘in haqida tushunchani to‘liq shakllantirish;

Ingliz tilini o‘rganuvchilar qachon ishonch bilan ravon so‘zlay oladilar degan savolga javob topgandaymiz. Qachonki ular leksik urg‘u haqida to‘liqroq bilimga ega bo‘lishganda, albatta. Sababi urg‘u orqali talabalar nafaqat nutqni fonetik nuqtai nazardan balki, stilistik, semantik aspektda ham shakllantirib boradilar. Urg‘u orqali so‘z va gapdagi ohangni ritmni boshqarishni o‘rganadilar. Agar so‘z urg‘usi mavzusi chetlab o‘tilsa, yoki leksik urg‘uga doir darslar ko‘ngildagidek tashkil etilmasa talabalar nutqida nuqsonlar paydo bo‘lishi yoki mahalliy ingliz tilida so‘zlashuvchilar bilan aloqa jarayonida tushunmovchiliklarga sodir bo‘lishi davom etaveradi.

3.2. Ingliz tili so‘z urg‘usini o‘qitishning samarali metodlari

So‘z urg‘usi ingliz tilidagi nutqning muhim elementi sifatida gap urg‘usi va ritmni o‘rganishda oldin talabalar bilishi zarur bo‘lgan lisoniy hodisadir. O‘tkazilgan so‘rovnomalar natijalari va yuqoridagi tilshunoslar tomonidan bildirilgan fikrlar asosida ingliz tilida so‘z urg‘usining qay darajada murakkab hodisa ekanligiga ishonchimiz komil bo‘ldi. Demakki, bunday leksik urg‘uni o‘qitish jarayoni ham oson kechmaydi. Faqatgina, aniq yo‘naltirilgan samarali usullar orqali pedagoglar ijobiy natijalarga erishishi mumkin deb o‘ylaymiz.

Qiyinchiliklarning asosiy sababi, aytib o'tganimizdek ingliz tilidagi urg'uning o'ziga xos jihatlarining ko'pligi, ya'ni uning o'zgaruvchanligi, urg'uga ta'sir qiluvchi omillar ko'pligi, tilshunoslarning urg'u normalariga nisbatan qarama-qarshi fikrlarining mavjudligi, nutqda o'zbek tiliga nisbatan o'z ahamiyatining ustunligi, uning boshqa til satihlari (morfologiya, leksikologiya, morfemika, etimologiya) bilan chambarchas bog'liqligi, akustik va artikulyatsion belgilarining o'ziga xosligi, darajalanish xossasining mavjudligidir. Til o'rganuvchilar asosan qiyosiy aspektda tilni tahlil qilish orqali o'zlashtirishlari oson kechadi. Afsuski, ingliz tilidagi urg'uni o'zbek tiliga taqqoslash mushkuldir.

Ingliz tilidagi urg'uni o'qituvchi mutaxassislar oldiga asosan quyidagi uch maqsadni qo'yadi:

- Nima uchun ingliz tilidagi urg'uning muhimligini isbotlash;
- So'z urg'usi nima, u qanday hosil qilinishiga aniqlik kiritish;
- So'z urg'usiga doir normalar, tendensiyalar va ulardagi istisnolar ko'rsatib berish;
- Qanday qilib leksik urg'u qoidalarini tez va samarali o'rganish yo'llarini o'zlashtirishni o'rgatish;

Keltirilgan tamoyillar asosida mavjudqiyinchiliklarni yengish va urg'u ko'nikmasini tez sur'atda shakllantirish uchun quyidagi maqbul yo'llardan foydalanishni tavsiya qilamiz:

1. Audiolingval metoddan foydalanish: ushbu metod asosan talaffuz va tinglab tushunishni o'rgatishga asoslangan chet tilini o'qitish metodlaridan biridir. Audiolingval so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, audire-tinglash, lingua-til ma'nolarini anglatadi. Agar "audiolingval metodi" atamasi so'zma-so'z tarjima qilinsa, "tinglash-gapirish metodi", ya'ni "tilni tinglash-gapirish" yo'li bilan o'rganish ma'nosini anglatadi.¹⁰⁵ Ushbu metodning urg'uni o'qitishda samarililigini unda mavjud bo'lgan bir necha faktorlar ifodalaydi. Masalan, tildagi normalar avvalo og'zaki nutqqa tadbiiq qilinib, o'qish va yozish tinglab tushunish va gapirish

¹⁰⁵Ходжаев М, Қаҳҳорова М. Чет тилини ўқитиш методикаси. —Т.: Fan va texnologiya, 2013. —B. 7-8.

ko'nikmasidan keyin amalga oshiriladi. Ko'proq taqlid qilish va takrorlash mashqlaridan foydalaniladi. Bundan tashqari tilni o'rgatishda asosan autentik materiallardan, til sohiblarining asl nutqlari yozib olingan tasmlar qo'llaniladi.

Yuqoridagi ustunliklarga qaramay, ushbu metod ham ba'zi kamchiliklardan xoli emas. Sababi, u ona tilini dars jarayonidan chiqarib tashlashga asoslangandir. Urg'uni o'rganish esa tillarni o'zaro taqqoslab o'rganishni va shu orqali yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklarni bartaraf etishni taqozo etadi. Demak, ushbu metodni yanada rivojlantirish, mukammallashtirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

2. Dastlab urg'uning ahamiyati va uni hosil qilishni o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Aytaylik urg'uning ahamiyatini eng oddiy yo'l bilan tushuntirish uchun o'qituvchi ingliz tilidagi kamida ikki bo'g'inli bo'lgan so'zni tanlab olib, urg'uniso'zning turli bo'g'inlarida yaqqol qo'llaydi.¹⁰⁶ Masalan, COMputer, compUter, compuTER so'zlari kabi. So'ngra o'qituvchi o'quvchilardan qaysi bir variant eng maqbul kelayotganini so'raydi. o'rganuvchilar darhol maqbul urg'uga ega so'zni ajratib oladilar (compUter so'zini). Bu jarayonda ular qolgan ikki so'zda qo'llangan nato'g'ri urg'uning nutqqa qay darajada salbiy ta'sir qilishi mumkinligini ham tushunib yetadilar. Buning uchun o'qituvchi so'zlarni kontekstda ham qo'llab urg'uni ko'rsatib beradi. Bu esa talabalarning urg'u va nuqsonsiz nutq o'rtasidagi o'zaro aloqani anglab yetishlariga yordam beradi.

Urg'uni hosil qilish hamma tillarda ham bir xil kechmaydi. Biz yuqorida urg'uni fonetik tabiatiga ko'ra turlarga ajratayotib ingliz va o'zbek tillarining dinamik urg'u oilasiga kirishinin ta'kidlab o'tgan edik. Demak har ikkala til urg'usi uchun ham zarb ko'proq ahamiyatga egadir. Masalaning ikkinchi tomoni ingliz tilidagi urg'uni xosil qilishda faqatgina zarbning o'zi ishtirok etmasligidadir. Shuning uchun dastlab urg'u o'rnidan ko'ra uni xosil qilish o'rgatilishi ma'qulroq degan fikrdamiz. Buning uchun o'qituvchi ma'noga ega bo'lmagan bo'g'inlar ketma-ketligini sun'iy tarzda yaratib undagi bir bo'g'inni qolganlariga qaraganda

¹⁰⁶www.professorjackrichards.com/integrating-word-stress-into-lessons/

cho‘ziqroq, balandroq, aniqroq va tovushning yuqori toni orqali talaffuz qiladi (baBIba kabi). Bu esa til o‘rganuvchilarda urg‘u konseptiga qo‘yilgan ilk qadamdir. Keyinchalik ushbu mashqni real so‘zlarga tadbiq qilinadi (diREctor kabi).

3. Urg‘uga doir variativ mashqlar va interfaol usullardan foydalanish.

Ingliz tili leksik urg‘usi murakkab jarayonligi haqida aytib o‘tgan edik. Pedagogning asosiy vazifasi esa aynan shu murakkablikni osonlashtirishdir. Buning uchun mutahassis turli so‘zlardagi urg‘uning o‘rnini aniqlashda yordam beruvchi rangbarang mashqlarni qo‘llashi lozim bo‘ladi. Birinchidan o‘rganuvchilarning faqat bir xildagi topshiriqlarni bajarishi ularni zeriktirib qo‘yishi tabiiy. Ikkinchidan so‘z urg‘usining muayyan so‘zdagi o‘rnini bilib olish uchun talabalar bir necha bor aynan o‘sha so‘zga murojaat qilishlariga to‘g‘ri keladi.¹⁰⁷ Uchinchidan turli urg‘u normalari turlicha mashqlardan, interfaol usullardan foydalanishni taqozo etadi.

Zamonaviy urg‘uni o‘qitish metodikasida urg‘u modellarini yaratib olish, bu jarayonda asosan katta(urg‘uli bo‘g‘in uchun) va kichik(urg‘usiz bo‘g‘in uchun) aylanalardan foydalanish urfga aylangan. Masalan avval aralash tartibdagi so‘zlar keltirilgan, keyin esa ushbu so‘zlarni guruhlariga ajratish mo‘ljallangan jadval joylashgan materiallar talabalarga tarqatiladi.

Empty, guitar, against, alarm, argue, bathroom, control, crowded, event, improve, retired, jumper, lawyer, lovely, pavement, prefer, prevent, protect, routine, scissors, stomach, towels, wedding, without.

O o	o O
Empty	<i>Guitar</i>

O‘rganuvchilarning asosiy vazifasi namunadagi kabi berilgan so‘zlarni jadvalga muvofiq tarzda joylashtirishdir. Albatta, bu yerda faqat ikki bo‘g‘inli so‘zlar misolidagi mashq tashkillangan bo‘lsa, o‘qituvchi bog‘inlar sonini ularga mos qoidalar o‘zlashtirilishi bilan ko‘paytirib boradi.

¹⁰⁷<https://www.teachingenglish.org.uk>

Dars jarayonida urg‘u ko‘nikmasini shakllantirishga mo‘ljallangan turli o‘yinlardan ham foydalanish mumkin. Buning uchun yuqoridagi kabi har bir talabaga bir nechta so‘zlar yozilgan material tarqatiladi. Talabalarga berilgan so‘zlar ma’lum bir urg‘u qolipitartibiga ega bo‘lib, ularning o‘yin paytidagi vazifasi muayyan vaqt ichida xuddi o‘zlariniki kabi urg‘u qolipi tartibiga ega bo‘lgan talabani topishlari kerak bo‘ladi. Masalan birinchi talabada quyidagi so‘zlar bor: *parrot (O o)*, *imagine(o O o)*, *bicycle(O o o)*. Ikkinchi talabada esa *open (O o)*, *potato (o O o)*, *excellent(O o o)* so‘zlari bor. Demak ulardagi tartib bir xil, ishtirokchilar o‘yin davomida barcha o‘z sheriklarini qidiradi va urg‘u qolipining tartibi asosida guruhga ajraladilar. Qaysi guruh a‘zolari birinchi bo‘lib o‘z sheriklarini to‘liq topa olsa, o‘sha guruh o‘yin g‘olibiga aylanadi.

4. Leksik urg‘uni aynan fonetika darslarida emas, qolgan fanlarning ham bir qismi sifatida o‘qitish.

So‘z urg‘usining murakkabligi uning tilshunoslikning boshqa satihlari bilan chambarchas bog‘liqligidir. Demak, aynan o‘sha fanlarda ham urg‘u haqida ma’lumot berib o‘tilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi deb o‘ylaymiz. Masalan nazariy yoki amaliy grammatika oid darslarda urg‘u orqali so‘z turkumlarining farqlanishi (*ex*PORT – fe’l. Uzbekistan *exports* two million tons of cotton last year. *EX*port – ot. An *export* is beneficial for all countries’ economy.), morfemikaga oid darslarda esa qo‘shimchalarning urg‘uga ta’siri tahlil qilib o‘tilishi lozim bo‘ladi (til o‘rganuvchilarning urg‘u aspektida qo‘shimchalarni turli guruhlarga ajrata olish ko‘nikmasini shakllantirish lozim bo‘ladi. Masalan, ba’zi suffiks yoki affikslar urg‘uga ta’sir qilmaydi (*un-*, *over-*, *-ship*, *-ful*), ba’zilari aksincha urg‘uning pozitsiyasini o‘zgartirish xususiyatiga ega (*pro-*, *-ial*, *-ian*, *-ic*), qolganlari esa urg‘uni har doim o‘zi bilan olib yuradi. (*-eer*, *-ese*, *-esque*, *-ique*)). Leksikologiya fani ham so‘z urg‘usini o‘rgatishda qo‘l keladi, sababi biz tilshunoslikning bu bo‘limida so‘z va uning shakl-ma’no munosabati jihatidan tasniflaymiz. Qolaversa, so‘zlarning tarixi, ya’ni etimologiyasini ham talabalar aynan shu bo‘limda o‘rganadilar. Ya’ni leksikologiya darslarida urg‘uning yuqorida keltirilgan omonimlikni farqlash funksiyasi, urg‘uning so‘zga bo‘lgan

semantik ta'siri, so'z tarixi va bu jarayonda urg'uga ta'sir qilgan omillar o'zgarishlar, olinma so'zlar va ularning urg'uga bo'lgan ta'siri o'rganilishi albatta foydadan holi bo'lmaydi degan fikrdamiz. Bundan tashqari stilistika darslarida ham urg'u va uning stilistik ma'nosiga to'xtalib, izoh berib o'tilishi talabalarning urg'u haqidagi bilimlarini yanada mustahakamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, ayni paytda ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalarda uchrab turadigan inferentiv fonetik nuqsonlar hamon dolzarbligicha qolmoqda. Bunday xatoliklar fonetik hodisalardan biri bo'lmish leksik urg'udan foydalanish jarayonida ham ko'zga tashlanadi. So'z urg'usi ko'nikmasini shakllantirish murakkab va aksariyat talabalar urg'u normalari haqida yetarlicha yoki hech qanday ma'lumotga ega emas (fikrimizni yuqorida o'tkazilgan tahlil qilingan eksperiment natijalari isbotlaydi.)

Demak, ingliz tili leksik urg'usini tez va oson o'rgatish uchun pedagoglar darslarni innovatsion tarzda tashkillashi, variativ mashqlardan foydalanishi, interfaol usullarni darsga tadbiiq qilishi, dars jarayonida foydalaniladigan til materiallarini to'g'ri tanlay olishi (ko'proq autentik materiallardan foydalanishi), qolaversa, tilning boshqa satihlari o'rganilayotgan paytda urg'uga murojaat qilinishi, ya'ni uning vazifasi, paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa til bo'limlarida ham urg'u konseptiga aniqlik kiritilishi ijobiy samara beradi deb o'ylaymiz. Yana bir narsani aytib o'tish joizki, tavsiya etilgan barcha o'qitish metodlari ham o'zining yutuq va kamchiliklariga ega. Masalan, urg'uni o'rgatishda ko'proq katta va kichik aylanalar orqali urg'u qoliplarini yaratish urfga kirgan va bu taqlidda urg'uni o'qitish talabalarning urg'u haqidagi bilimlarini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Lekin bunday mashqlar asosan ko'rish bilan bog'liq bo'lagani uchun, ularda tinglash bilan bog'liq muammolar kelib chiqishi mumkin. Yoki aksincha tinglab tushunish mashqlarining o'zigagina tayangan holda urg'uni o'rgatish yangi so'zlarga duch kelganda vizual holatda urg'uning o'rnini aniqlash bilan bog'liq muammolarga sabab bo'lishi mumkin. Bundan tashqari o'rganuvchilarning qobilyatlarini ham inobatga olish lozim bo'ladi (ba'zilarida ko'rib tushunish, ba'zilarida tinglab tushunish, ba'zilarida yozish orqali

tushunish mahorati dominant harakterga ega bo‘ladi.) Demak, o‘qituvchi dars jarayonida keltirilgan fikrlarning barchasini inobatga olgan holda darslarni tashkillashi maqsadga muvofiq bo‘ladi deb o‘ylaymiz.

Xulosa

Tadqiqot ishlarini olib borish davomida aniqlandiki, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasida fonetik va fonologik o‘xshashlik va farqli jihatlar talaygina va ular hali to‘liq tahlil qilinmagan bo‘lib, so‘z urg‘usi ham bundan mustasno emas, albatta. Demak, leksik urg‘uni har ikkala tilda ham kelajakda yanada chuqurroq muhokama etish va bu sohadagi ilmiy izlanishlarni davom ettirish zarur deb o‘ylaymiz. Ingliz va o‘zbek tilshunoslari tomonidan so‘z urg‘usi haqida bildirilgan fikrlar, o‘rganilgan adabiyotlar, qolaversa, o‘tkazilgan tajribalar natijasiga tayangan xolda quyidagi xulosalarga keldik.

1. Har qanday tildagi fonetik hodisalar, xususan, urgʻu ham oʻz-oʻzidan paydo boʻlmagan, u tillarda muayyan funksiyalarni bajaradi. Dunyoning barcha tillari ham soʻz urgʻusiga ega emas. Faqatgina muayyan tillargina leksik urgʻuga egadir. Tilshunoslar urgʻu konseptiga turli tomondan yondashgan boʻlsalarda ularning qarashlari va olib borishgan tadqiqot natijalari urgʻuni toʻliqroq tushunib olishga yordam beradi. Leksik urgʻu supersegment birlik sifatida ingliz va oʻzbek tilida oʻziga xos ahamiyatga va turlicha artikulyatsion va akustik xususiyatlarga ega boʻlgan fonetik hodisa boʻlib, uni hosil qilishda tovushning asosiy toni, zarb, tovushning yuqori chastotasi, choʻziqlik (davomiylik) kabi omillar ishtirok etadi. Keltirilgan omillarning baʼzan bir yoki ikkitasi qolganlariga qaraganda ustun boʻlishi mumkin.

2. Ingliz va oʻzbek tilidagi har qanday atash maʼnosiga ega boʻlgan bir boʻgʻinli, ikki boʻgʻinli yoki koʻp boʻgʻinli soʻz albatta bitta urgʻuga (bosh urgʻuga) ega boʻladi. Urgʻuning paydo boʻlishida unli tovushlar, undoshlarga qaraganda birlamchi xarakterga egadir.

3. Urgʻuni fonetik tabiatiga koʻra tasniflash tillardagi leksik urgʻuni hosil qilishdagi dominant omilni aniqlash orqali amalga oshiriladi. Ingliz va oʻzbek tilida zarb qolgan faktorlarga qaraganda muhimroq ahamiyatga ega boʻlganligi sababli biz har ikkala tilni dinamik urgʻuli tillar oilasiga mansub deb hisoblaymiz.

4. Ingliz tili leksik urgʻusidagi darajalanish xossasi oʻzbek tiliga qaraganda muhimroqdir. Tilshunoslarning urgʻuni darajalarga ajratish haqidagi fikrlari turlicha boʻlib, ularning aynan bittasini qolganlariga qaraganda ustun degan fikrni aytish qiyin. Oʻzbek tilida urgʻuning darajalanishiga yetarli asos va dalillar yoʻqligi, boshqacha qilib aytganda leksik urgʻudagi darajalarga boʻlgan ehtiyojning yoʻqligi sababli manbalarda bu jarayonga toʻliq izoh berilmagan.

5. Ingliz tili erkin urgʻuli tillar oilasiga mansub boʻlib, bu tildagi mavjud urgʻu normalari umumiy qoidalarni rad etadi va urgʻuning doim bir boʻgʻinda boʻlishi mumkin emas. Zid ravishda, oʻzbek tilida urgʻu asosan soʻzning ohirgi boʻgʻiniga tushadi, shunga qaramay ayrim til xodisalari, olinma soʻz va qoʻshimchalar tufayli baʼzan urgʻu oxiridan oldingi boʻgʻinlarda ham boʻlishi

mumkin. Ingliz tilidagi leksik urgʻuning oʻrnini aniqlash murakkab jarayon boʻlib, olimlar oʻrtasida ham turlicha bahs munozaralarga sabab boʻlgan. Ayni zamonaviy ingliz tilida paytda urgʻuni oʻrnini aniqlashga yordam beradigan resessiv, retentiv, ritmik kabi uchta tendensiya mavjuddir. Ammo bu tendensiyalardagi istisnolarning koʻpligi tufayli ular har doim ham samara beravermaydi. Shuning uchun soʻzlarning morfologik jihatdan tuzilishi, boʻgʻinlar soni, boʻgʻinlarning fonologik strukturasi, soʻzning qaysi soʻz turkumiga mansubligi inobatga olgan holda urgʻuning oʻrnini aniqlash oson va qulay. Lekin bu usulda urgʻu qoʻyish ham baʼzi istisno holatlarni bilib olishni taqozo etadi.

6. Ingliz va oʻzbek tili leksik urgʻusiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan omil bu olinma soʻz va qoʻshimchalar boʻlib, aynan ular tufayli urgʻu normalarida noturgʻunlik holati vujudga keldi.

7. Ingliz tilidagi qoʻshma soʻz va soʻz birikmalaridagi urgʻuni aniqlash ularni tashkil etuvchi elementlarga aniqlik kiritishga, semantik va orfografik jihatdan chuqur tahlil qilishga, britanacha va amerikanacha talaffuz tafovutlarini farqlashga asoslanadi. Oʻzbek hamda ingliz tillarida koʻpincha yordamchi soʻzlar urgʻu qabul qilmaydi. Ingliz tiliga zid ravishda qisqartma otlar ham urgʻu olmaydi.

8. Ingliz tilidagi soʻzlarning aksentual boʻgʻin strukturalari urgʻu darajalari va ularning soʻzdagi boʻgʻinlarda taqsimlanishiga asoslanadi. Bunday qoliplar soʻz xosil qilishning morfologik turi, soʻzdagi boʻgʻinlar soni, soʻzdagi affiks va suffikslar va asosning semantik vazni orqali aniqlanadi.

9. Soʻz urgʻusi tillarda asosan uch muhim vazifani bajaradi: hosil qilish, chegaralash va farqlashdir. Ushbu vazifalarni urgʻuning oʻrnida boshqa hech qanday lisoniy hodisa bajara olmaydi. Leksik urgʻu nutqda stilistik maʼno ifoda etishning manbai hisoblanadi. Urgʻu orqali ingliz va oʻzbek tillaridagi maʼno kuchaytiriladi. Oʻzbek tilida urgʻu orqali maʼno kuchaytirilganda zarbdan koʻra unlining choʻziqligi ustun turadi.

10. Urgʻu koʻnikmasini toʻla oʻzlashtirmaslik natijasida til oʻrganuvchilarda nuqsonli nutq koʻnikmasi hosil boʻladi va bu holat mahalliy

ingliz tilida soʻzlashuvchilar, yoki malakali til mutahassislari bilan soʻzlashuv jarayonida turli tushunmovchiliklarga sabab boʻlishi mumkin.

11. Fargʻona davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti ingliz tili va adabiyoti kafedrasida talabalarining leksik urgʻu boʻyicha bilimlari qoniqarli darajada emas deb baholaymiz. Oʻquv jarayonini samarali tashkillash, auditoriyalarni zamonaviy lingafon jihozlari bilan taʼminlash, talabalarni yetarli darsliklar bilan taʼminlashni tanqidiy koʻrib chiqish maqsadga muvofiqdir. Ingliz tilidagi urgʻu konsepti oʻziga hos murakkabliklarga ega boʻlib, uni oʻqitish jarayoni ham bundan mustasno emas. Darslarda erishiladigan ijobiy natijalar va yutuqlar oʻqituvchining oʻquv jarayoniga, innovativ tarzda yondashuviga, interfaol usullardan foydalanishiga, oʻquvchilarning alohida qobilyatlarini, imkoniyatlarini inobatga olishiga bogʻliqdir.

12. Ingliz tili leksik urgʻusini oʻrgatish bosqichma-bosqich jarayonni, aniqlikni, yoʻl qoʻyilgan xatoliklar va ularning sabablarini doimiy oʻrganib borishni, urgʻuni fonetikadan tashqari boshqa til satihlari doirasida ham tahlil qilishni va albatta, darslarni qiyosiy aspektda tashkillashni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari va ilmiy ishlari:

1. Ислом Каримов. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. —Т.: Ўзбекистон, 2015.
2. Ислом Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008.

3. Шавкат Мирзиёев. Танқидий Таҳлил, Қатъий Гартиб - Интизом Ва Шахсий Жавобгарлик — Ҳар Бир Раҳбар Фаолиятининг Кундалик Қоидаси Бўлиши керак. —Т.: Ўзбекистон, 2017.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari:

1. Ўзбекистон Республикаси президентининг қарори. Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида. 10.12.2012. № ПҚ-1875// “Халқ сўзи”, 2012 yil 11- dekabr.

2. Ўзбекистон Республикаси президентининг қарори. Фанлар академияси фаолияти, илмий—тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида. 17.02.2017. // “Халқ сўзи”, 2017 yil 18- fevral.

III. Maxsus adabiyotlar ro‘yxati:

1. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. —Ташкент. 1960.
2. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. —Ташкент. “Ўқитувчи”, 1990.
3. Салиджанов С. Силлабическая и акцентная структуры слова и их соотношение в разно системных языках. (Сопоставительно-типологическое и экспериментально- фонетическое исследование на материале английского и узбекского языков.) Автореферат канд. Диссертации. Москва.: 1982.
4. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. — Т.: “Ўқитувчи”, 1981.
5. Соколова М, Гитовт К, Тихонова И, Тихонова Р. EnglishPhonetics. A Theoretical Course. Москва.: Высшаяшкола, 1991.
6. Торсуев Г. Вопросы акцентологии современного английского языка. —Москва.: 1960
7. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. —Изд. ЛГУ. 1979.
8. Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986.
9. Abulazova M, Yo‘ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. —Toshkent.: Universitet, 2005.

10. Anne C. ERRORS OF STRESS AND INTONATION. Laboratory of Experimental Psychology. University of Sussex. –Brighton, England. 1980.
11. Argenis A. Stress and Rhythm. Unversidad de Los Andes. 2009.
12. Balogné B. K, Slizárd S. The pronunciation of English. Korbai Hajnaltól. 2006.
13. Celce-MurciaM., Brinton D., Goodwin J. Teaching Pronunciation: A Reference 8. for Teachers of English to Speakers of Other Languages. - Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
14. Claire-A. Forel & Genoveva P, Updated by Cornelia H and Carmen S. PHONETICS AND PHONOLOGY University of Oldenburg.:2005.
15. CRYSTAL D. English as a Global Language. Cambridge:.. Cambridge University Press, 2003.
16. Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. Sixth edition. –Oxford.: Blackwell publishing, 2008.
17. Chomsky N, Halle M. The Sound Patterns of English. New York.; 1968.
18. Dauda M.E. Literary stylistics. National Open University of Nigeria. 2013.
19. Fry D. 1958. Language and speech Vol. 1: Experiments in the Perception of Stress.
20. Gimson A. An introduction to the Pronunciation of English. –London.: 1962.
21. Gimson A. English as she is spoke (n). New Society, 8 July 1976
22. Gimson A. Gimson's Pronunciation of English. Sixth Edition./ Revised by11. Alan Cruttenden. – London, New York: Edward Arnold, 2001.
23. Halle M, Keyser J. English stress. Its form, its Growth and its Role in Verse. –New York.: 1970.
24. Heinz J. Stress. University of California. 2013.
25. Jalilov S. Hozirgi o'zbek adabiy tili (fonetika va fonologiya). –Nukus.: 2011
26. Jerry S. New Practical Chinese Reader. Second edition. –Beijing.: Beijing Language And Culture University Press, 2013
27. Kingdon R.The Groundwork of English Stress. London.: 1958.

28. Kurath H. A phonology and prosody of modern English. Ann Arbor, 1964.
29. Kreidler C. Pronunciation of English. A course book. Second edition. – Oxford.: Blackwell publishing, 2004.
30. Ladefog p. A course in phonetics. Harcourt Brace Jovanovich. Inc, 1975.
31. Laver J. Principles of Phonetics: Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
32. Leontyeva S. A theoretical course of English phonetics. –Moscow.: 1980. VYSSAJA SKOLA.
33. Mamajonova N. Fonetik inferentiv xatoliklar: sabablari va ularni bartaraf etish yo'llari // Til va adabiyot ta'limi. 2016. № 7.
34. Marasulov K. Hozirgi O'zbek Adabiy Tilidan Qo'llanma. 2-qism. Farg'ona.: 2015.
35. Moinzadeh A. Teaching Word Stress Patterns Of English Using A Musically-simulated Technique // Journal of Language Studies. 2012. Volume 12.
36. Muhammadov E. So'z urg'usi // Imtihon. 2016. № 6.
37. Robert S, Minkova D. English Words. History and Structure. –Cambridge.: Cambridge University Press, 2001.
38. Roach P. English phonetics and phonology.A practical course second edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 1991.
- 39.** Roach P. English phonetics and phonology.A practical course fourth edition.—Cambridge.: Cambridge University press, 2009.
40. Southworth F, Daswani Ch. Foundation of linguistics. New York.; 1974.
41. Stanley S. On the Stress System of English.// WORD. Volume 2. Number 3. Mexico city. 1946.
42. Sweet H. A primer of phonetics. —Oxford.: 1929.
43. Turniyozov N, Rahimov A. O'zbek tili. (I qism) –Samarqand.: 2006.
44. Vassilyev, V. A. English Phonetics: A theoretical course. – Moscow: Higher. School Publishing House, 1970.

45. Vrabel T. LECTURES IN THEORETICAL PHONETICS OF THE ENGLISH LANGUAGE AND METHOD-GUIDES FOR SEMINARS. Poli print. Ungvár.: 2009
46. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. —Toshkent.: 2007.
47. Yi-Chen Fu. The Phonemic Structure of English Words. Taipei, Taiwan, 1960.

IV. Qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдулла Қодирий. МЕХРОБДАН ЧАЁН. —Т.: Фафур Фулом, 1994.
2. Анвар Обиджон. ОЛТИН ЮРАКЛИ АВТОБОЛА. —Т.: Ёшгвардия, 1988.
3. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. —Москва. 1959.
4. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изохли луғати. —Т.: “Ўқитувчи”, 1985.
5. Ходжаев М, Қахҳорова М. Чет тилини ўқитиш методикаси. —Т.: Fanvatexnologiya, 2013.
6. Трубецкой Н. Основы фонологии. —Москва. 1960.
7. Эрнест Хемингуэй. ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ. —Т.: Ёш гвардия, 1986.
8. Чингиз Айтматов. Танланган асарлар (1-жилд). —Т.: Шарқ, 2009.
9. ЧингизАйтматов. СОҲИЛЁҚАЛАБЧОПАЁТГАНОЛАПАР. —Т.: Фафур Фулом, 1984.
10. ЧингизАйтматов.ҚИЁМАТ. —Т.: Фафур Фулом, 1984.
11. Ғозиева М. Ўзбек тилида урғу.// Kognitiv tilshunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. Farg’ona. 2017.
12. Bokhari H, Washington N. Stress in Saudi Diaspora Uzbek and its relation to stress in Turkish. //Excerpt from Proceedings of the 1st Conference on Central Asian Languages and Linguistics (ConCALL). Indiana University. Volume 1, 2015.
13. Sharipov O’, Yo’ldoshev I. Tilshunoslik asoslari. —Toshkent.: 2006.

14. Sokolová H. THE PRONUNCIATION OF CZECH TEACHERS OF ENGLISH: ENGLISH WORD STRESS. Diploma thesis. CHARLES UNIVERSITY PRAGUE. 2009.

15. Soxibov S. Ingliz tiliga fransuz tilidan kirib kelgan soʻzlar urgʻusi// Kognitiv tilshunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. —Fargʻona. 2017.

V.Foydalanilgan internet manbalari:

1. www.google.com// Stylistic devices.
2. www.ChefSolus.com
3. www.professorjackrichards.com/integrating-word -stress-into-lessons/
4. <https://www.teachingenglish.org.uk>
5. www.ziyouz.com кутубхонаси

